

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

***Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства
імені Костянтина Нємця***

До захисту допустити

Завідувач кафедри _____ Людмила НЕМЕЦЬ

«_____» _____ 2024 р.

**ХАРАКТЕРИСТИКА УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА
ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

Виконав: студент 4 курсу, групи ГЕ-41
спеціальності 106. Географія, ОПП « Економічна,
соціальна географія та регіональний розвиток»
Жевноватченко Данило Вікторович

Науковий керівник:
к. геогр. н., доцент Телебенєва Євгенія Юріївна

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

_____ *Голова ЕК Тарас ПОГРЕБСЬКИЙ*

_____ *Секретар ЕК Олена ПЕДЬ*

«_____» _____ 2024 р.

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДОІНДУСТРІАЛЬНУ ЕПОХУ	7
1.1. Античні міста українського Північного Причорномор'я.....	7
1.2. Функції міст в епоху Київської Русі та Польсько-Литовського панування	10
1.3. Міста доби Гетьманщини.....	11
1.4. Урбанізаційні процеси України в епоху Російської імперії.....	16
1.4.1. Колонізація південної частини України.....	16
1.4.2. Фактори, які вплинули на темпи урбанізації.....	18
1.4.3. Урбанізаційні процеси в епоху індустріалізації	21
РОЗДІЛ 2. УРБАНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД.....	28
2.1. Стан урбанізації на початку радянського періоду	28
2.2. Початок індустріалізації та формування промислових центрів..	30
2.2.1. Урбанізаційні тенденції у радянському періоді.....	30
2.2.2. Як урбанізація вплинула на українські міста.....	33
2.2.3. Підсумок індустріалізації.....	37
2.3. Друга світова війна та післявоєнна відбудова міст.....	40
2.3.1. Вплив війни на Україну та урбанізацію	40
2.3.2. Процеси відбудови міст після війни.....	42
2.4. Період 1960-1990 років.....	46
РОЗДІЛ 3. УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЕПОХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	54
3.1. Загальні тенденції урбанізації незалежної України.....	54
3.1.1 Тенденції в період 1991-2021 років.....	54
3.1.2. Аналіз кумулятивного приросту населення України 1991-2021 років.....	60
3.1.3. Прогнози стосовно тенденцій міського розвитку.....	62
3.2. Наслідки російської агресії на урбанізаційні процеси України..	64
3.2.1. Які наслідки війни на сході та анексія Криму для України	64
3.2.2. Наслідки повномасштабного російського вторгнення 2022 року.....	65
3.3. Стратегії розвитку міст в контексті сталої урбанізації.....	67
3.3.1. Заходи для збільшення кількості населення	67
3.3.2. Транспортна інфраструктура.....	68

3.3.3. <i>Екологічні реформи</i>	69
3.3.4. <i>Соціальна інфраструктура</i>	71
ВИСНОВКИ.....	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	76

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

РНК УСРР – Рада народних комісарів Української СРР

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН – Організація Об'єднаних Націй

ЦРУ – Центральне розвідувальне управління

ВСТУП

У сучасному світі динамічного розвитку географічних та соціокультурних процесів увага дослідників спрямовується на аналіз трансформацій, що відбуваються в урбаністичному середовищі. Однією з ключових тем в цьому контексті є урбанізаційні процеси на території України. На сучасному етапі розвитку суспільства ретроспективний аналіз урбанізаційних перетворень має велике значення для розуміння динаміки та впливу цих процесів на формування сучасних українських міст та їхню соціокультурну та економічну динаміку.

Дослідження урбанізації в доіндустріальну епоху в розділі 1 є ключовим для розуміння розвитку українських міст та селищ, їхньої ролі у соціально-економічному та політичному житті країни. Вивчення цього періоду дозволяє простежити витоки сучасних урбаністичних тенденцій і особливостей, а також зрозуміти, як історичні умови впливали на формування міського середовища.

Розділ 2, присвячений урбанізації в Україні у радянський період, спрямований на аналіз основних тенденцій, механізмів та інструментів урбанізаційного розвитку, що прослідковувалися протягом цього історичного періоду. Освітлення цієї тематики дасть можливість розкрити особливості формування міських територій, їхню інфраструктуру та соціально-економічний аспект у контексті радянської політики.

У розділі 3 звертається увага на урбанізаційні процеси в епоху незалежної України, визначаються нові вектори розвитку міських територій, відбуваються їхні трансформації під впливом глобалізації та локальних викликів. Цей аналіз дає змогу зрозуміти сучасні тенденції урбанізації та їхній вплив на соціально-економічний розвиток України в контексті світових процесів.

Актуальність даного дослідження полягає у необхідності розуміння й аналізу впливу урбанізаційних процесів минулого та сучасності на формування сучасної урбаністичної картини України. Це дозволить виявити основні тенденції, сформулювати рекомендації щодо подальшого розвитку міських територій та використання їхнього потенціалу в майбутньому.

Мета роботи – вивчення й систематизація етапів урбанізаційних процесів на території України протягом радянського періоду та епохи незалежності з метою виявлення їхнього впливу на формування сучасної географічної структури населених пунктів України.

Об'єкт дослідження – урбанізаційні процеси на території України.

Предмет – ретроспективний аналіз урбанізаційних процесів у радянський період та епоху незалежної України.

Завдання роботи:

- описати основні прояви і характер урбанізації в Україні протягом радянського періоду та після отримання незалежності;
- визначити основні фактори, що впливали на урбанізаційні процеси протягом цих двох епох;
- охарактеризувати зміни урбаністичних тенденцій та їхні впливи на розвиток міських областей;
- проаналізувати соціально-економічні та культурні зміни в міському середовищі.

Методи дослідження: дослідницька робота базувалась на аналізі літературних джерел, використанні статистичних матеріалів, а також на огляді офіційних документів. Власні розрахунки та аналіз також увійшли до складу методів дослідження.

Дана тема представлена у наукових роботах таких дослідників як: В. М. Даниленко, Я. В. Верменич, О. К. Гаврилюк., О. М. Веселова, Т. М. Камінська, Ф. Д. Заставний, К. В. Кузіна.

Кваліфікаційна робота бакалавра складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 83 сторінки друкованого тексту. Робота ілюстрована картосхемами, графіками та діаграмами. Список використаних джерел включає 66 позицій.

РОЗДІЛ 1

УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ДОІНДУСТРІАЛЬНУ ЕПОХУ

1.1. Античні міста українського Північного Причорномор'я

Роль античних міст відрізнялась від тої, яку вони виконують сьогодні. Більшість таких міст були незалежними містами-державами, які називались полісами. Такі поліси мали власний уряд, закони і військо. Вони могли брати участь у політичних та військових конфліктах один з одним, а також з іншими державами. Сучасні ж міста зазвичай є частиною більшої політичної структури, такої як країна. Їхня влада обмежена центральним урядом країни, на території якої вони знаходяться. Економіка античних міст ґрунтувалась на торгівлі, ремеслі й сільському господарстві. Вони торгували з іншими містами та державами, виробляли власні товари і вирощували їжу для своїх жителів. Економіка сучасних міст набагато різноманітніша. В додаток до торгівлі й виробництва сільськогосподарської продукції, в спектр економіки сучасних міст додаються: сфера послуг, фінанси, охорона здоров'я та освіта. Ремесло, в свою чергу, було замінено високотехнологічним автоматизованим виробництвом. Будувалися античні міста зазвичай навколо центральної площі, де відбувалися торгівля, політичні збори й релігійні церемонії. Міста часто будувалися з оборонними стінами і слугували фортецями для захисту населення. У сучасному світі міста не мають такої чіткої структури й оточуючих його мурів. Вони розростаються протягом багатьох років та включають в себе різні райони з різними функціями.

У VIII-VI століттях до нашої ери греки активно починають розселятися територіями Середземномор'я, а згодом і чорноморського басейну утворюючи все нові й нові поселення за межами своєї батьківщини. Розпочинається доба великої грецької колонізації. Головними причинами її початку було зростання населення у грецьких полісах, що призвело до нестачі родючих земель і ресурсів. Це змушувало частину населення шукати кращого життя в інших

місцях. Греки прагнули розширити свою торгівлю та знайти нові ринки збуту для своїх товарів. Колонії ставали новими торговельними центрами, де вони могли обміняти свої товари на місцеві ресурси.

В якості місць для побудови поселень у Північному Причорномор'ї греки віддавали перевагу береговій смузі, що забезпечувало морське сполучення цих колоній з метрополією. Борисфеніда стала першим поселенням греків у Північному Причорномор'ї, що знаходилось на острові Березань (у той час це був півострів), в районі сучасного міста Очакова Миколаївської області. Ольвія Понтійська була заснована у гирлі річки Південний Буг на початку VI століття до нашої ери. Тіра у гирлі Дністра, Ніконій. Греки активно освоювали береги Боспора Кімерійського (сучасної Керченської протоки), де виникають Пантікапей і Мірмекій. На південному узбережжі Криму виникає Феодосія, на східному – Керкінітида (Євпаторія). Вихідці з малоазійської грецької колонії Гераклеї Понтійської долучилися до заснування Херсонесу Таврійського (територія сучасного Севастополя) [24].

Спочатку життя у таких поселеннях було доволі скромним. Перші мешканці Ольвії були змушені будувати заглиблені житла (землянки і напівземлянки), а не типові грецькі повноцінні будинки, проте на початку V століття до нашої ери відбулись соціально-культурні зміни. Земляне житло поступово почало змінюватись на кам'яні будинки. Міста почали обносити високим муром. У кожному полісі була агора – ринкова площа, де відбувались народні збори. Окрім цього був акрополь – верхнє місто, яке було більш укріпленим й захищеним. У кожному грецькому полісі був порт. Довкола таких міст обов'язково була сільськогосподарська округа, яка називалась Хора. Вона ставала осередком торгівлі та мистецького життя. Могла охоплювати значні терени й навіть інші поселення, які спеціалізувались на землеробстві, полюванні, рибальстві, тваринництві, ремеслі. Хора служила буферною зоною навколо міста, захищаючи його від нападів. Жителі Хори часто формували ополчення, яке допомагало захищати місто у разі війни. В грецькому полісі

Ольвії існували школи, крамниці, каналізація та водопровід, а вулиці були вимощені кам'яними плитами.

Грецькі міста-колонії сучасного півдня України не існували у вакуумі. Вони торгували зі скіфами та іншими кочовими племенами, які жили в тодішніх степах України. Греки обмінювали сільськогосподарські продукти, ремісничі вироби і вино на худобу, шкіру, хутро й інші товари кочових народів, а потім перепродавали це все до метрополій (материнських міст), таких як Мілет, Гераклея Понтійська та Афіни. Натомість отримували з метрополій вина, оливкову олію, керамічний посуд, металеві вироби та інші ремісничі вироби.

У 480 році до нашої ери грецькі міста-колонії у Криму об'єдналися і утворили Боспорське царство зі столицею в Пантікапеї. В середині V століття до нашої ери на Акрополі даної столиці – так називали укріплену височину, що служила центром давньогрецького міста, був збудований найбільший у Причорномор'ї храм Аполлона. Поряд із ним були побудовані менші храми – Афродіти та Діоніса, а також царський палац. Пантікапей мав каналізаційну й водопостачальну систему. Боспорське царство незабаром змогло значно розширити свої території по берегах Азовського моря й Східного Причорномор'я. В результаті територіальних розширень у I столітті до нашої ери Боспор зіштовхнувся з іншою великою країною – Римською імперією. Відбулося декілька невдалих для Боспорського царства війн між цими країнами, внаслідок чого воно почало свій занепад, а в 63 році нашої ери Римський полководець Помпей Руф захопив Пантікапей, столицю Боспору, після чого Боспорське царство стало провінцією Риму.

Римляни будували у завойованих полісах оборонні фортеці для захисту Північно-Східних кордонів своєї імперії, залишки яких археологи знаходять і досі. В перші століття нашої ери на Північне Причорномор'я численні атаки стали вчиняти варварські племена, що наближалися зі сходу. У III столітті до території Південної України увійшли племена готів і аланів, через що римлянам

довелося залишити Ольвію і Херсонес. Незабаром у Північному Причорномор'ї з'явився ще один страшний супротивник, який прийшов із глибин Азії – гуни. У 70-х роках IV століття гуни вдерлися на територію колишнього Боспорського царства, перетворивши його міста на руїни. Лише Херсонесу вдалося уціліти на деякий час, оскільки він розташувався на узбіччі основних шляхів нашествя племен гунів [3].

1.2. Функції міст в епоху Київської Русі та Польсько-Литовського панування.

В епоху Київської Русі міста були осередками влади князів та місцевої аристократії. Тут знаходилися князівські палаци, резиденції бояр, судові та адміністративні установи. Багато міст, як і в епоху Античності, були збудовані як укріплені пункти для захисту від ворожих нападів. Вони мали важливе стратегічне значення, розташовувалися на перехрестях торговельних шляхів або на кордонах князівств.

Міста Київської Русі були важливими осередками торгівлі, де зустрічалися місцеві й міжнародні купці. У ранній період основним типом поселення в Київській Русі був «город» – так називалось укріплене місто, яке довкола оточували менші поселення. З часом міста ставали центрами економічного та духовного життя давньоруської держави. Князь Володимир, а потім і Ярослав Мудрий приділяли значну увагу забудові Києва, столиці Київської Русі. Саме за їх правління місто почало набувати монументального вигляду.

До офіційного прийняття християнства Русь вже мала багаті традиції будівництва із дерева. Зрубні будинки, вежі, храми були невід'ємною частиною давньоруського зодчества. Археологічні дослідження свідчать про високий рівень майстерності давньоруських ремісників, їх вміння обробляти дерево та створювати складні конструкції.

Зростання могутності Київської Русі та прийняття християнства стимулювали перехід до монументального кам'яного будівництва. Цей процес розпочався в кінці X – на початку XI століття. Спочатку зведення кам'яних споруд на Русі здійснювали візантійські зодчі, які привносили свої будівельні традиції та архітектурні стилі.

Новий етап розвитку монументальної архітектури на Русі пов'язаний із правлінням Ярослава Мудрого. В цей час давньоруське зодчество набуває чітких національних рис. Найвидатнішою пам'яткою цього періоду є Софійський собор, збудований 1037 року – величний храм, який вражає своїми гармонійними формами та пишним оздобленням.

У другій половині XI століття кам'яне будівництво набуло широкого поширення в інших містах Київської Русі. Зводились нові монастирі, а в них – величні кам'яні храми. Виробляється новий тип монастирського храму, який став типовим для всієї Русі.

Починаючи з 30-х років XII століття в архітектурі Київської Русі з'являються нові риси: храми стають меншими за розмірами, а їх оздоблення – більш простим. Разом з тим, в цей період формуються й власні регіональні архітектурні традиції. Київський архітектурний стиль мав значний вплив на будівництво храмів у князівствах Суздальщини, Новгород і Чернігова [76176].

Якщо казати про епоху Польсько-Литовського панування, то міста в цей часовий період так само виконували роль укріплених пунктів для захисту від ворожих нападів. Така тенденція протримається до періоду індустріальної революції, коли вперше за довгий час міста почнуть виконувати нові функції.

1.3. Міста доби Гетьманщини

Після занепаду могутніх Київської Русі та Галицько-Волинського князівств саме Козаччина стала першою масштабною спробою українського народу відновити свою державність. Містобудівна епоха перед Хмельниччиною позначилася розвитком регулярних, «магдебурзьких»

розпланувань середмість. Їхньою характерною рисою була квадратна або прямокутна ринкова площа в центрі та чітке протиставлення: місто – феодальний замок. Багато таких міст збудовано у першій половині XVI століття, а їхнє планування з бастіонними укріпленнями нагадувало «ідеальні міста», розроблені теоретиками італійського Ренесансу (міста Броди, Жовква, Полонне). Для міста Збаража видатний італійський архітектор і теоретик Ренесансу Вінченцо Скамоцці виконав ескізний проект, за яким у 1631 році збудували замок. У східних регіонах України містобудівний розвиток XVI - першої половини XVII століть був не менш динамічним, ніж на заході. Активно розбудовувалися такі міста, як Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський, Путивль, а також засновувалися нові (Кролевець, Конотоп, Полтава, Охтирка). Через переважно дерев'яне будівництво на цих теренах до наших днів збереглися лише поодинокі будівлі та споруди.

XVI-XVIII століття стали знаменною епохою в історії українського містобудування та архітектури. Цей період характеризувався бурхливим розвитком, появою нових стилів та типів будівель, а також поєднанням місцевих традицій з європейським досвідом. У другій половині XVI століття по всій Україні зводилися нові укріплення, збудовані за європейськими зразками. Земляні та кам'яні фортеці з бастіонами та бастеями з'являлися в Полонному, Кодакі, Бережанах та інших містах. Оборонні замки поступово трансформувалися на розкішні магнатські резиденції. Прикладом цього слугує замок Конешпольських у Підгірцях, збудований у 1635-1640 роках.

У багатьох містах України з'явилися «магдебурзькі» розпланування з квадратною або прямокутною ринковою площею в центрі. Цей тип планування був запозичений з італійського Ренесансу й набув поширення в таких містах, як Броди, Жовква і Полонне. Деякі міста, наприклад Збарж, будувалися за ескізами відомих італійських архітекторів, таких як Вінченцо Скамоцці. Ці міста прагнули втілити в життя ідеї гармонії та симетрії, характерні для Ренесансу. У східних регіонах України також активно велося містобудівництво.

Перебудовувалися такі міста, як Чернігів, Ніжин, Новгород-Сіверський і Путивль, а також засновувалися нові (Кролевець, Конотоп, Полтава, Охтирка). Розташування та просторовий устрій українських сіл відзначалися різноманітністю, залежно від ландшафту та господарських умов. Більшість поселень розташовувалися на берегах річок. У центрі сіл зазвичай знаходилися собор, церква, школа, ратуша та інші громадські споруди. Хати орієнтувалися чолом на південь, а перед ними розбивали квітники.

Після Національно-визвольної війни 1648-1654 років активно засновувалися нові міста. Містобудівний розвиток відбувався з урахуванням місцевих традицій та європейського досвіду. У 1648 році, під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, на теренах сучасної України розпочалося грандіозне повстання, яке згодом вилилося у створення самостійної держави, яка називалась Гетьманщиною. Її історія тривала понад 116 років, протягом яких вона пережила зміну трьох столиць, дві з яких здобували цей статус по кілька разів. Чигирин, Батурин та Глухів – ці величні міста й досі зберігають пам'ять про ті славетні часи. Характерною рисою архітектури та містобудування передхмельницької доби стало перетворення оборонних замків на розкішні резиденції магнатів. Цей процес розпочався у другій половині XVI століття (замок у Бережанах) і сягнув апогею в першій половині XVIII століття зведенням палацового комплексу у Вишнівці на Волині. Найвидатнішим прикладом такого типу споруд («палац у замку») є замок Конешпольських у селі Підгірці на Львівщині, збудований у 1635-1640 роках за проектом Гійома Левассера де Боплана та Андреадель Аква [9].

Сучасне місто Чигирин, що розкинулося на мальовничих берегах річки Тясмин, веде свій родовід від давнього городища, куди втікали від панського гніту переселенці з Галичини та Волині. Їхня праця і звичаї лягли в основу нового міста, яке згодом стало свідком грандіозних історичних подій. 1648 рік знаменував собою поворотний момент в історії України - саме тоді Чигирин здобув статус першої столиці Гетьманщини. До резиденції Богдана

Хмельницького, що вражала розкішшю та величчю, прибували посли з різних куточків світу, аби вести переговори й налагодити дипломатичні стосунки із молодого державою. Тут же, у серці гетьманської столиці, вирував плин державного життя: функціонував монетний двір, кипіла робота адміністративних та військових структур. Гетьманська резиденція, що складалася з мурованого палацу та 16 господарських і житлових будівель, вражала сучасників своїми масштабами. Неподалік палацу височіла велична церква Успіння Богородиці, де лунали молитви за процвітання української держави. В 1678 році місто було зруйноване османськими загарбниками, не залишивши нащадкам жодних слідів гетьманської величі. Лише самотні руїни бастіонів на Кам'яній горі, де колись височів потужний замок, нагадують про славетне минуле. Зречення Дорошенка та обрання Самойловича, який був лояльним до Москви, призвело до зміни політичного курсу Гетьманщини. Нова влада прагнула до тісніших зв'язків із тодішньою Московією, що робило Чигирин, який знаходився на правому березі Дніпра, менш зручним місцем для розташування столиці [9].

На початку XVII століття на місці давнього поселення виник Батурин, який став одним із прикордонних міст-фортець між Московією та Річчю Посполитою. Нова гетьманська столиця знаходилася на лівому березі Дніпра, що робило її більш захищеною від нападів з боку Кримського ханства. Історія цього міста тісно переплетена із долею українського козацтва. 1669 рік став поворотним моментом для Батурина. З обранням гетьманом Лівобережної України Дем'яна Многогрішного місто отримало статус столиці. Спочатку планувалося, що це буде тимчасово, адже столицею всієї Гетьманщини мав стати Переяслав-Хмельницький. Проте, доля розпорядилася інакше. Вже у 1676 році, за гетьманування Івана Самойловича, Батурин перетворився на головне місто всієї Гетьманської держави. Саме тут вирувало політичне та культурне життя того часу. Дем'ян Многогрішний розпочав модернізацію Батуринського замку, а справжнього розквіту місто досягло за часів гетьманування Івана

Мазепи. Він звів величний мурований замок на Гончарівці з палацом, скарбницею, житловими і адміністративними будівлями, а також 5 величних храмів. Однак, розквіт Батурина був трагічно обірваний. 1708 року, за те, що гетьман Мазепа зрадив Московію, уклавши союз зі Швецією, царські війська жорстоко розправилися з містом. Батурин був спалений, а його мешканці – безжально вирізані. Цю трагедію, яку багато істориків вважають першим актом геноциду проти українського народу, й досі із глибоким болем згадують українці. Лише через півстоліття, у 1750-х роках, Батурин почав відроджуватися. За відновлення міста взявся гетьман Кирило Розумовський. Він збудував тут новий палацово-парковий комплекс, величну Воскресенську церкву, а також низку промислових підприємств: цегельню, лісорізку, млини, завод із виготовлення кахлів, суконну мануфактуру та шовковичний сад [9].

Глухів, розташований на Лівобережжі, з початком Хмельницької доби став сотенним містом у складі Ніжинського козацького полку. Цей стратегічно важливий пункт пишався своїм потужним замком та укріпленим двором Пісочинського. Ще не будучи офіційною столицею, Глухів вже відігравав значну роль у політичному житті регіону. Тут спалахували антимосковські повстання, збиралися козацькі ради, на одній з яких гетьманом було обрано Дем'яна Многогрішного. У 70-х роках XVII століття Глухів перетворився на одне з найбагатших міст Лівобережжя. Тут активно розвивалося ливарне виробництво з міді, що сприяло економічному процвітання та зростанню авторитету міста. Окрім того, Глухів став осередком культурного і духовного життя, де зосереджувалися освічені люди, митці й релігійні діячі. З 1708 року Глухів здобув статус гетьманської столиці, де регулярно скликалися з'їзди старшини. Це було свідченням зростаючої політичної ваги міста. На території міської фортеці розташувалася гетьманська резиденція, яка зазнала деяких змін після обрання гетьманом Данила Апостола у 1727 році. До комплексу резиденції додалися будівлі Генеральної скарбової канцелярії, Рахункової комісії та садиби представників вищої адміністрації [9].

В містобудувальній діяльності другої половини XVII – початку XVIII століть дуже активною була праця міських та сільських громад по окультуренню природного середовища. При цьому бралися до уваги всі аспекти — не тільки оборонні, господарські, а й естетичні. Штучні водойми з водяними млинами не лише робили поселення неприступнішими, а й мали естетичну цінність та відігравали важливу роль в економіці. Прибутки з цих млинів йшли на потреби громади. Структура більшості поселень того часу зберігала чіткий поділ на центр, оточений укріпленими та неукріпленими зонами. З часом у деяких містах відбулося об'єднання укріплень, створюючи єдині фортеці, як наприклад, у Глухові. В межах цих фортець розміщувалися не лише адміністративні будівлі, а й громадські, торговельні та релігійні центри всієї округи з численними кварталами щільної забудови. Згодом, через розростання поселень, торгові та ярмаркові майдани виносили за межі фортець, на передмістя [6].

1.4. Урбанізаційні процеси України в епоху Російської імперії

1.4.1. Колонізація південної частини України. Завоювання південної частини України Російською імперією відбувалося поступово протягом другої половини XVIII століття. Російсько-турецька війна (1768-1774 років) закінчилася підписанням Кючук-Кайнарджійського мирного договору в 1774 році. За цим договором Російська імперія отримала значні території на півдні, а Кримське ханство стало незалежним від Османської імперії й стало під протекторат Росії. Анексія Криму відбулась у 1783 році, що було важливим кроком для подальшої експансії на південь. В результаті наступної Російсько-турецької війни (1787-1792 років) був підписаний Ясський мирний договір 1792 року. За яким Російська імперія отримала землі між Дністром і Південним Бугом, що доволі сильно закріпило її контроль над майже усіма землями південної України.

У 1775 році в Російській імперії була проведена адміністративна реформа, яка мала значні наслідки для України, яка на той час входила до її складу. Оскільки в результаті війн з Османською імперією до Росії було приєднано нові землі, то на основі них були утворені нові губернії. Території деяких губерній були переформатовані та збільшені, а потім з часом на території України їхня кількість неодноразово збільшувалась. Зростаюча територія імперії та складність управління вимагали централізованого і більш ефективного адміністративного апарату. Губернатори, призначені центральною владою, отримали широкі повноваження в управлінні регіонами. Українські землі були інтегровані до централізованої системи управління, що означало остаточне скасування козацької автономії та ліквідацію Запорізької Січі. Реформа призвела до русифікації українських земель через введення російської мови в адміністративну й освітню сфери.

Природно-географічні чинники відіграли ключову роль у розвитку міст на даній території. Наявність великих судноплавних річок, таких як Дніпро та Південний Буг, була важливим фактором у розвитку таких міст, як Одеса, Миколаїв і Херсон. Річки забезпечували водний транспорт для торгівлі, транспортування товарів й суднобудування. Південні міста України мали важливе військово-стратегічне значення. Наприклад, Одеса та Миколаїв мали потужні фортифікаційні споруди, які захищали від можливих нападів з моря. Це забезпечувало безпеку і стабільний розвиток південних губерній. Оскільки регіон був багатий на природні ресурси, включаючи родючі ґрунти (чорноземи), які сприяли розвитку сільського господарства на даній території. Це створювало додаткові економічні можливості й стимулювало зростання міст.

Досить умовно виділяють чотири етапи розвитку архітектури трьох раніше згаданих міст півдня – Херсону, Одеси й Миколаєва:

1) на першому етапі (1810-1820-ті роки) проводилась закладка нових міст: початкове освоєння території, побудова фортифікаційних споруд та укріплень;

2) у другий етап (1820-1860-ті роки) відбувався розвиток міської інфраструктури, а також приміських територій;

3) на третьому етапі (1860-1890-ті роки) продовжувалась подальша забудова міст із тенденцією до її ущільнення та почалось будівництво залізничних шляхів та вокзалів;

4) в четвертий етап (1890-1910-ті роки) відбувалось інтенсивне освоєння міського простору й стабілізація подальшого розростання міст.

В усіх трьох містах спостерігалася тенденція до регулярного планування з чітким поділом на квартали і прямими вулицями. Кwartали проектувались із врахуванням перспективи подальшого розвитку. На початковому етапі забудови багато будівель, навіть у центрі міст, були одноповерховими, лише згодом будівлі почали збільшувати свою етажність. Деякі квартали відводились під будівництво торгівельних площ та базарів, інші – під церкви та мастки [27].

1.4.2. Фактори, які вплинули на темпи урбанізації. XIX століття стало свідком різкої зміни динаміки урбанізації. Незважаючи на те, що епоха Просвітництва принесла численні соціальні, політичні та економічні зміни, що призвели до появи держав сучасного типу, моделі урбанізації змінилися лише незначно, якщо порівнювати з попередніми століттями. В цю епоху почалися спроби обґрунтувати необхідність дотримання прав людини, поширення ідеї рівності всіх людей. Тогочасні філософи й мислителі висували ряд ідей, які підривали легітимність абсолютної монархії та пропонували альтернативні форми правління. Були запропоновані ідеї розподілу влади. Влада не повинна бути зосереджена в руках однієї людини або групи людей. Натомість вона повинна бути розділена між різними гілками влади, щоб запобігти тиранії:

- законодавчою, яка має приймати закони (це парламент, нижню палату якого обирає народ);
- виконавчою, на чолі якої стоїть король і має виконувати закони;
- судовою, яка представлена судом присяжних й має стежити за дотриманням законів.

Якщо ці три гілки перебуватимуть у рівновазі, то держава зможе справедливо управляти народом.

Процеси урбанізації в Україні у часи Російської імперії почали активно розвиватися в XIX столітті, після того, як Росія отримала поразку у Кримській війні (1856 рік) та масштабних реформ, що послідували за цим. Під час самої Кримської війни (1853-1856 роки) відбулися масовані селянські рухи у Київській та Чернігівській губерніях, які отримали назву «Київська козаччина». Вони були спрямовані проти національної та соціальної політики російського уряду в Україні. Передумови для Київської козаччини виникли, коли селяни прагнули відновити козацтво як суспільний стан і військове формування. Кріпосне право накладало важкий тягар на селян, які змушені були виконувати панщину, сплачувати численні податки та збори. Це призводило до соціальної напруги та невдоволення серед селян.

У часи Кримської війни було оприлюднено царський маніфест, який закликав формувати народне ополчення. Ширилися чутки про те, що уряд дозволить відновити козацтво, і що селяни, які приєднаються до козачих полків, отримають волю. Ці чутки знайшли відгук у серцях селян, які прагнули поліпшити своє становище. Селяни складали свої списки «вільних козаків», відмовлялися робити панщину й створювали власні виборні органи самоврядування, які називались «сільськими громадами». Масовий рух розпочався у лютому 1855 року у Васильківському повіті й незабаром поширився на 8 із 12 повітів Київської губернії, а також Конотопський повіт Чернігівської губернії. Цей рух був придушений російським урядом, але він відображав прагнення українського народу до вільного козацтва та

справедливості. Хоч він і був придушений, але став однією з причин скасування кріпацтва 19 лютого 1861 року. Звільнення селян мало відбутись лише через 2 роки. Вони отримували незалежність, персональну свободу, але не одразу ставали власниками землі. Спочатку вони мусили викуповувати наділи у поміщиків через державу, що часто створювало для них нові боргові зобов'язання. Багато селян отримали менші за площею наділи, ніж ті, якими вони користувалися до реформи. Їх розмір відрізнявся в різних губерніях залежно від якості землі, розмірів маєтку поміщика, щільності населення тощо. Під виглядом звільнення від кріпацтва російська влада прагнула позбавити селян їхніх земель та поділити їх між землевласниками. Більшість родючих чорноземів залишилася в руках поміщиків або була передана новим землевласникам, які мали підтримку імперської влади. Селяни отримували менш родючі й менш цінні ділянки. В усіх українських губерніях земельні ділянки селян були різко зменшені. Наприклад, у Катеринославській та Полтавській губерніях селяни втратили 40% своїх земель, а у Харківській – 31%.

Незважаючи на ці негативні моменти, ліквідація кріпацтва стала суттєвою для подальшого соціального розвитку країни, початку промислової революції і подальшого підвищення рівня урбанізації. Селяни-кріпаки не були зацікавлені у підвищенні продуктивності своєї праці. Кріпаки не володіли землею, на якій працювали. Вони обробляли панську землю або отримували наділи від поміщиків, але не мали права власності на них. Це означало, що будь-яке поліпшення продуктивності праці не приносило б їм додаткового доходу. Система кріпацтва гальмувала впровадження нових технологій та методів ведення господарства. Поміщики, які мали доступ до дешевої робочої сили, не бачили необхідності інвестувати у нові методи або обладнання. Кріпацтво обмежувало розвиток ринкових відносин, оскільки кріпаки були прив'язані до землі й не могли вільно переміщуватися чи обирати собі заняття. Це обмежувало мобільність робочої сили і гальмувало економічний розвиток.

Після реформи селяни отримували право володіти майном та займатися підприємницькою діяльністю, що сприяло подальшому розвитку приватного сектору й стимулювало економічну активність. Селяни, звільнені від кріпацтва, почали активно мігрувати до міст, що сприяло урбанізації та розвитку міст. Однак становище українців залишалося досить важким. Серед буржуазії на українських землях станом на 1897 рік українці складали тільки 28%, оскільки російський уряд свідомо перешкоджав формуванню національного капіталу в Україні. Податкова політика Російської імперії часто була несприятливою для розвитку малого і середнього бізнесу в українських губерніях. Високі податки та різні збори обтяжували місцевих підприємців і обмежували їхню здатність інвестувати у власний бізнес та розвивати виробництво. Також російський уряд проводив політику русифікації, що включала заборону використання української мови в освіті, видавництві та адміністративних справах. Наприклад, Валуєвський циркуляр 1863 року забороняв публікацію книг українською мовою, що обмежувало розвиток національної самосвідомості та культури, які є важливими для формування національного капіталу [31].

1.4.3. Урбанізаційні процеси в епоху індустріалізації. Промислова революція почалася з Великої Британії в середині 1700-х років через кілька десятиліть після того, як у країні були виготовлені перші парові двигуни. Текстильна промисловість була першою, хто скористався новими технологіями, такими як «водяний каркас» Річарда Аркрайта, «прядильна Дженні» Джеймса Харгрівза та ткацький верстат Едмунда. По всій країні почали виникати фабрики, здатні масово виробляти бавовняну тканину.

У 1870-х роках також відбулося швидке розширення залізничної системи. До цього періоду, щоб місто було виробничим центром, воно мало бути розташоване десь із доступом до води (поряд із судноплавною річкою або морем), але завдяки постійному зростанню залізниці, місця без розвиненого

доступу до води отримали можливість доставки та отримання припасів і товарів.

Індустріалізація сільського господарства також вплинула на кількість мешканців у сільській місцевості, оскільки з приходом нових технологій відпала необхідність у великій кількості робочих рук, а вільна робоча сила почала масово переїжджати до міст в пошуках нових можливостей. Традиційні аграрні звичаї почали поступатися місцем промисловому виробництву, що призвело до зростання міст і заснування фабрик. Розширення таких галузей, як видобуток вугілля, виробництво чавуну та сталі, текстильна і цукрова промисловість, створило нові можливості роботи для сільського населення, спонукаючи багатьох мігрувати до міст у пошуках кращих економічних перспектив. Нові галузі промисловості призвели до зростання попиту на кваліфікованих робітників. Для роботи на нових машинах і фабриках людям потрібні були нові навички, які вони могли отримати тільки в освітніх закладах [64].

Такі міста, як Київ, Харків, Львів та Одеса, зазнали значного зростання як населення, так і фізичної інфраструктури. Розвиваючись, міські центри ставали центрами економічної діяльності, торгівлі та комерції. Поява ринкової економіки та зростання середнього класу відіграли вирішальну роль у формуванні суспільних структур і цінностей. Але розвиток міст відбувався за низької участі саме українського населення. Наприкінці XIX століття українці становили менше треті від мешканців міст і чим більшим було за розмірами місто, то й менше в ньому було українців. За переписом населення Російської імперії 1897 року кількість українців в Одесі складала 5,6%, а в Києві українську мову за цим же переписом знало 22%.

Зміни, спричинені індустріалізацією, вплинули не лише на економіку, а й мали соціальні наслідки. Умови праці на фабриках часто були суворими, з довгими робочими годинами і низькою заробітною платою. Робітники об'єднувалися в профспілки та почали виступати за покращення прав і умов

праці. Індустріалізація також проклала шлях для соціальної мобільності, оскільки особи сільського походження тепер могли прагнути покращити свій соціальний статус через роботу на заводах. Однак індустріалізація також призвела до збільшення розриву в багатстві, з різкою нерівністю між власниками фабрик і робітниками. Ця невідповідність розпалювала соціальні заворушення та сприяла появі революційних рухів, які прагнули вирішити ці глибокі соціально-економічні проблеми [7].

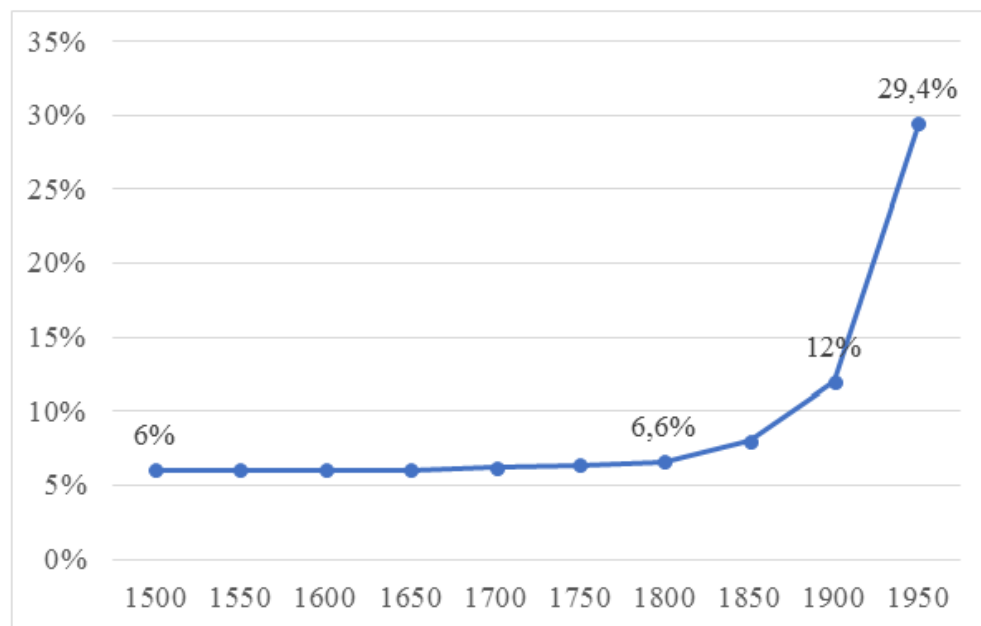

Рис. 1.1. Динаміка частки міських жителів у загальній чисельності населення світу, 1500-1950 рр. (побудовано автором за даними [38])

Чисельність міських жителів зростала по всьому світу, але це відбувалось паралельно зі зростанням загального населення планети, тому частка міських жителів в загальній чисельності населення Землі залишалась приблизно однаковою. Так, у Європі рівень урбанізації зріс лише з 10-11,5% в 1500 році до 12-13% у 1700 році. В Японії в цьому ж 1700 році приблизно 11-14% населення проживало у містах. XIX століття порушило цю довгострокову стабільність. Частка світового міського населення подвоїлася з 6,6% у 1800 році до 12% в 1900 році. Зростання населення міст почало значно випереджати темпи зростання світового населення. Це дозволяє стверджувати, що саме в XIX столітті розпочався сучасний процес глобальної урбанізації.

Процеси урбанізації особливо швидко розвивались у країнах Західної Європи, але навіть тут лише одна країна змогла пересягнути рівень урбанізації за 50% до 1890 року. Навіть у таких країн як Нідерланди та Бельгія, які на сьогоднішній день є високоурбанізованими, лише третина населення в 1890 році проживала у містах. Україна доволі сильно відставала від провідних європейських держав за цим показником. За даними першого Всеросійського перепису 1897 року кількість міських жителів по губерніях складала:

Таблиця 1.1.

Рівень урбанізації в українських губерніях
(побудовано автором за даними [34])

Губернія	Рівень урбанізації
Волинська	7,8%
Катеринославська	11,4%
Київська	12,9%
Подільська	7,4%
Полтавська	9,9%
Таврійська	20%
Харківська	14,7%
Херсонська	28,9%
Чернігівська	9,1%

Після 1890 року темпи європейської урбанізації значно прискорилися, і до 1910 року частка міських жителів у Європі зросла до 41%. Це відбувалося разом із загальним підвищенням народжуваності в Європі. У результаті цих двох процесів кількість міських жителів збільшувалась величезними темпами. За період часу трохи більший ніж 100 років міське населення Європи зросло з 19 мільйонів до 127 мільйонів [2].

Зростання відбувалося у великих містах й особливо у столицях. Столиці були центрами політичної влади, адміністрації та управління, тому саме сюди їхали амбітні люди з усіх класів суспільства, що створювало високу

концентрацію робочої сили та підприємців. Нерідко столиці випереджали центри торгівлі й промисловості в аспекті залучення нових громадян. В цей час великі міста зростали по всьому світу, але в Європі та Сполучених Штатах це зростання було найбільш відчутним. У результаті цього США і Європа значно випередили інші регіони світу за рівнем урбанізації.

Таблиця 1.2.

Частка міського населення в різних країнах Європи протягом XIX ст.
(побудовано автором за даними [38])

Країна	1800	1850	1890
Бельгія	18,9	20,5	34,5
Велика Британія	20,3	40,8	61,9
Іспанія	11,1	17,3	26,8
Італія	-	-	21,2
Нідерланди	28,8	29,5	33,4
Німеччина	-	-	28,2
Португалія	8,7	13,2	12,7
Франція	8,8	14,5	25,9
Швейцарія	3,7	7,7	16
Вся Європа	10	16,7	29

Якщо в 1800 році лише три з десяти найбільших міст світу були розташовані в Європі, то в 1914 році дев'ять з десяти найбільших міст належали до європейського регіону або США. Єдиний виняток – це Токіо, оскільки Японія була найуспішнішим прикладом швидкої модернізації за межами Західного світу.

Протягом більшої частини XIX століття рівень смертності в містах залишався надзвичайно високим, особливо враховуючи дитячу смертність. Наприклад, у британських індустріальних містах Ланкашир і Чешир 198 із 1000 дітей помирали, не доживши до свого першого дня народження – вдвічі більше, ніж у сільській місцевості [2]. У французькому місті Лілль чверть дітей

помирала у віці до трьох років [30]. Подібна ситуація спостерігалася в багатьох інших промислових містах Європи. Основними причинами високої смертності були брудні та антисанітарні умови на вулицях і в будинках (особливо в бідних робітничих кварталах), повітря промислових міст було дуже забрудненим [62].

Поступово, у другій половині XIX століття стали пропонуватися варіанти вирішення проблеми міської санітарної інфраструктури. Відбулось будівництво розгалужених мереж труб для транспортування чистої води з центральних джерел до будинків та підприємств. У 1850-х роках був винайдений спосіб дезінфекції води, який отримав назву хлорування, який значно знизив рівень захворювань, що передаються через воду. Також замість того, щоб просто брати воду з річок та інших відкритих джерел, почали використовуватися свердловини та глибокі колодязі, які давали доступ до більш чистої підземної води. До кінця XIX століття понад 40 із 50 найбільших міст США мали розгалужені системи водопостачання [62]. Спочатку система утилізації відходів була надзвичайно поганою – частину фермери вивозили на добриво, але все ж таки більшу частину утилізували абсолютно антисанітарно – скидали або виливали на околиці міста. Така практика змінилася з винайденням системи каналізації. Ці два явища (разом із асфальтуванням вулиць та покращенням громадського освітлення) відіграли вирішальну роль у розвитку міст і зниженні міської смертності.

Стотисячні міста зіткнулися з проблемою організації транспортної мережі. На відміну від середньовічних ремісників, промислові робітники могли жити далеко від місця роботи, тому більшість змушена була щодня їздити на роботу. Система громадського транспорту зародилася в 1828 році в Парижі (населення якого тоді складало понад 800 тисяч осіб), коли тут була встановлена перша автобусна лінія. З Парижа система громадського транспорту поширилася по всьому західному світу. Уже в 1829 році, натхненний успіхом Парижа, Лондон наслідував його приклад, а в 1831 році те саме зробив і Нью-Йорк. У наступні два десятиліття система громадського транспорту з'явилася

майже в усіх великих містах Європи та Північної Америки. У 1850-х роках почав активно розвиватися залізничний міський транспорт. Перший електричний трамвай почав працювати у Франкфурті в 1881 році. А перший у Російській імперії трамвай був запущений саме в Києві у 1892 році. Також незабаром трамваї почали свою роботу в таких містах, як: Катеринослав (нині Дніпро), Житомир, Єлисаветград (нині Кропивницький) та Севастополь [49].

Електрифікація сприяла розвитку підземного міського транспорту. Напередодні Першої світової війни лінії метро працювали в 12 містах світу, таких як Лондон (з 1863), Нью-Йорк (1868), Стамбул (1875), Будапешт (1897), Глазго (1897), Відень (1898), Париж (1900), Бостон (1901), Берлін (1902), Філадельфія (1907), Гамбург (1912), Буенос-Айрес (1913) [2]. В українських містах почали ставити освітлення вулиць спочатку газовими, а потім електричними лампами. Телефонний зв'язок вже працював на початку 1880-х років в Одесі, й незабаром він був запроваджений у Харкові, Маріуполі та Києві [49].

Важливим нововведенням XIX століття стало планування міського ландшафту. Ініціатива належала Пруссії, де в 1808 році кожен муніципалітет був зобов'язаний заснувати будівельний комітет, який відповідав би за мощення вулиць, дренажні системи і стан тротуарів [30]. Невід'ємною частиною сучасних міст є численні магазини, особливо великі універмаги, багато з яких, (такі як Бон Марше, перший універмаг, який відкрився в Парижі в 1852 році, лондонський Селфрідж) продовжують працювати і досі. Як і великі, так і малі міста в певний період XIX століття пережили справжній бум відкриття магазинів. Наприклад, у Великій Британії в першій половині XIX століття їхня кількість зросла на 300%. У Відні кількість магазинів зросла втричі в 1870-1902 роках, а в Парижі – у 8 разів [28]. Значні зміни відбувалися не лише в громадському просторі міст, а й у приватних будинках.

РОЗДІЛ 2

УРБАНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ У РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД

2.1. Стан урбанізації на початку радянського періоду

Після Жовтневої революції 1917 року, громадянської війни та остаточного встановлення радянської влади у 1920 році Україна зазнала важливих змін у соціально-економічній сфері, що вплинуло на подальший процес урбанізації. Українська націонал-демократична революція 1917-1920 років стала могутнім стимулом для формування національної самосвідомості та виявило прагнення українського народу до незалежності. Центральній Раді вдалося зробити досить багато в напрямі повернення українському народові своєї мови, культури та відновлення державності. Ці події стали причиною чому на теренах СРСР стала існувати Українська РСР [11].

За першим переписом СРСР 1926 року в Українській РСР сільське населення становило 81,5%. В селах переважаючим етносом були українці, адже села були традиційним місцем проживання сільського населення, яке в основному складалося з українців. Однак, також можна було зустріти й представників інших етнічних груп, таких як росіяни, поляки, євреї та інші, хоча їхня кількість була меншою у порівнянні з українцями. Всього в Україні на той час нараховувалось 108 міських поселень [16].

Міські центри в основному виконували функції адміністративно-територіальних центрів, не мали значного промислового розвитку та були залежні від постачання сільськогосподарської продукції з сіл. На початку радянського періоду міста в Україні відігравали важливу роль у суспільному та економічному житті населення, проте їхній внесок у промислове виробництво був досить обмеженим. Більшість міст обслуговували сільське господарство, торгівлю та адміністративні потреби тодішніх регіонів. У містах етнічний склад був різноманітнішим ніж у селах через більшу міграцію та різноманітні умови праці. Міста були більш космополітичними і привертати до себе різноманітні

етнічні групи: українців, росіян, поляків, євреїв, представників інших національностей.

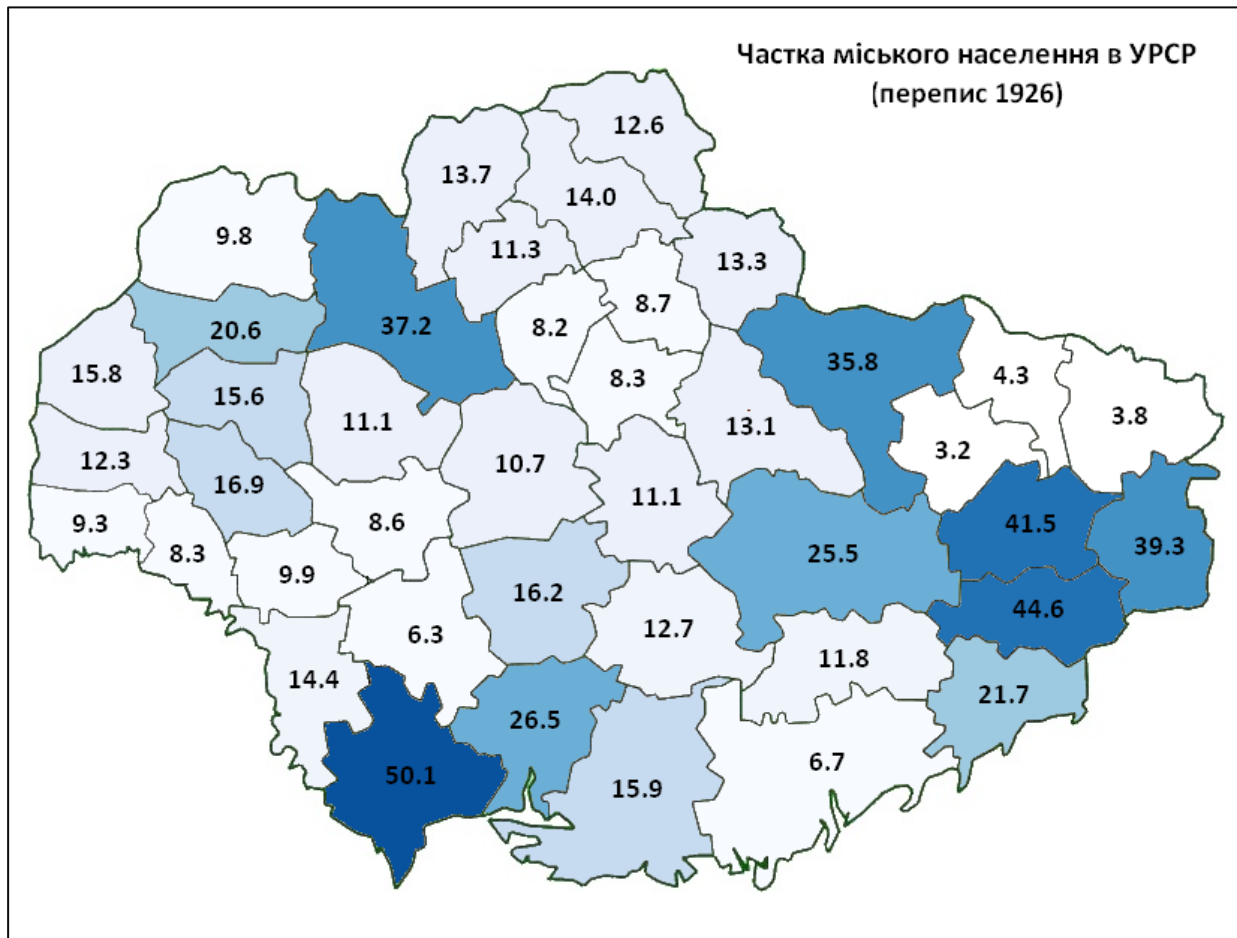

Рис. 2.1. Частка міського населення (%) в УРСР за повітовим поділом 1926 р.
[57]

Початок радянського періоду супроводжувався обмеженим переселенням селян до міст із метою отримання нових робочих місць. Однак, масштабна урбанізація в 1920-х роках ще не була так сильно виражена й сільське населення ще продовжувало досить сильно переважати міське у чисельності.

Такі риси урбанізації на початку радянського періоду формували контекст для подальшого розвитку міст та промислових центрів в Україні. Такий стан справ почав змінюватися із початком форсованої індустріалізації та активного розвитку промислових галузей у наступне десятиліття. Процес урбанізації в Україні відбувався дещо повільніше ніж у країнах заходу.

За оцінками, у 1920 році в США міське населення складало 54,4 %. Населення міст зростало внаслідок масової індустріалізації та розвитку промислових галузей. Великі міста, такі як Нью-Йорк, Чикаго і Детройт, стали центрами розвиненої промисловості, торгівлі та культури. Широкомасштабна міграція з сіл у міста, а також масова імміграція з різних країн Європи, призводили до швидкого росту міського населення. У Великій Британії урбанізація в цей час також була активною. За даними перепису 1921 року, кількість міського населення Великої Британії становила 79,4 % від загального населення країни. Великі промислові центри, такі як Манчестер, Ліверпуль та Лондон, мали значний приріст населення. Це було пов'язано з розвитком текстильної, сталевий та інших галузей промисловості, які приваблювали робочу силу із сільських районів. А також Велика Британія стала першою країною світу, з якої і почалася індустріальна революція.

2.2. Початок індустріалізації та формування промислових центрів

2.2.1. Урбанізаційні тенденції у радянському періоді. Однією з головних проблем містознавства на початку радянської епохи стало визначення критеріїв, за якими поселення поділялись на міські та сільські. В ході проведення Всесоюзного міського перепису населення 15 березня 1923 року міськими вважались ті поселення, де головним заняттям населення було не сільське господарство, а також цей статус повинен був закріплюватись за населеним пунктом адміністративно. До розряду міст почали відносити поселення, що мали селищні й міські ради, губернські та повітові міста, передмістя, які не входили до складу міста, але підтримували з містом тісні економічні зв'язки. До категорії міст відносили селища при заводах і фабриках, дачні селища, кількість мешканців в яких перевищувала 500 осіб. Категорія «місто» виявилась надзвичайно розмитою. Наприклад, містом стало вважатись село Вербо́вець, але до цього списку не потрапляло місто Юзі́вка (сучасний Донецьк) та Кривий Ріг. За цим переписом в Україні нараховувалось 621 місто.

Спроба унормувати поняття «місто» і «містечко» була затверджена у квітні 1924 року ВУЦВК й РНК УСРР «Інструкцією про порядок перечислення залюднених пунктів до розряду міських або сільських осель». До міст стали відносити поселення із кількістю мешканців більше 10 тисяч осіб. Населені пункти в яких мешкало від 3 до 10 тисяч чоловік, переважала неземлеробська трудова діяльність, була наявна промисловість, торгівельна та культурна інфраструктура називалися містечками. За новими критеріями близько 40% тогочасних українських міст втратили свій статус, а деякі села та містечка отримали статус міста.

Після адміністративної реформи 1924-1925 років замість поняття «містечко» була запропонована нова, менш лаконічна, назва «селище міського типу». Таким чином партійне керівництво намагалось стандартизувати типологію усіх поселень в масштабах усього СРСР. В ході цієї реформи було знищено унікальну для України організацію міського населення, бо селяни за один день могли перетворитись на міських жителів. Тільки за перші 10 років СРСР кількість селищ міського типу в Українській РСР збільшилась втричі ніж за останні 300 років. За правилами у селищі міського типу повинно було мешкати не менше 2 тисяч осіб, занятість населення повинна була переважати на користь промисловості та сфери обслуговування, а також у місті була характерна саме для міст інфраструктура. На ділі, цих правил притримувались досить рідко і до категорії селищ міського типу могли віднести звичайне велике село. В ході цього процесу проводилась селекція сіл і була зруйнована аура українських містечок. У країнах Балтії та Польщі містечка зберегли своє існування [1].

Початок індустріалізації в Україні припав на другу половину 1920-х років. Цей період відзначався стратегічними перетвореннями в економіці країни, спрямованими на інтенсивний розвиток промисловості та створення промислових центрів. Урбанізація в 1930-х роках була частиною радянської

політики індустріалізації та українізації, яка мала на меті зміцнити економічну та ідеологічну базу соціалістичного режиму.

Пріоритетною галуззю була саме важка промисловість. Партійне керівництво СРСР стверджувало, що вона необхідна для зміцнення обороноздатності держави. Ставилась мета досягнути рівня промислового розвитку західних країн за 10-15 років.

Важливою складовою індустріалізації було переселення сільського населення до міст. Фабрики, заводи та інші промислові підприємства потребували робочої сили, що призвело до масової міграції селян до новостворених промислових центрів, які називали «соціалістичними містами». Ці «соціалістичні міста» мали стати центрами промисловості, культури та соціалістичної ідеології, а також вони повинні були бути об'єднаними із великими підприємствами. Це призвело до раптового зростання населення в деяких містах, а також призвело до заснування нових міст поруч із промисловими об'єктами. Кількість міст в Українській РСР станом на 1939 рік за результатами перепису збільшилась до 176.

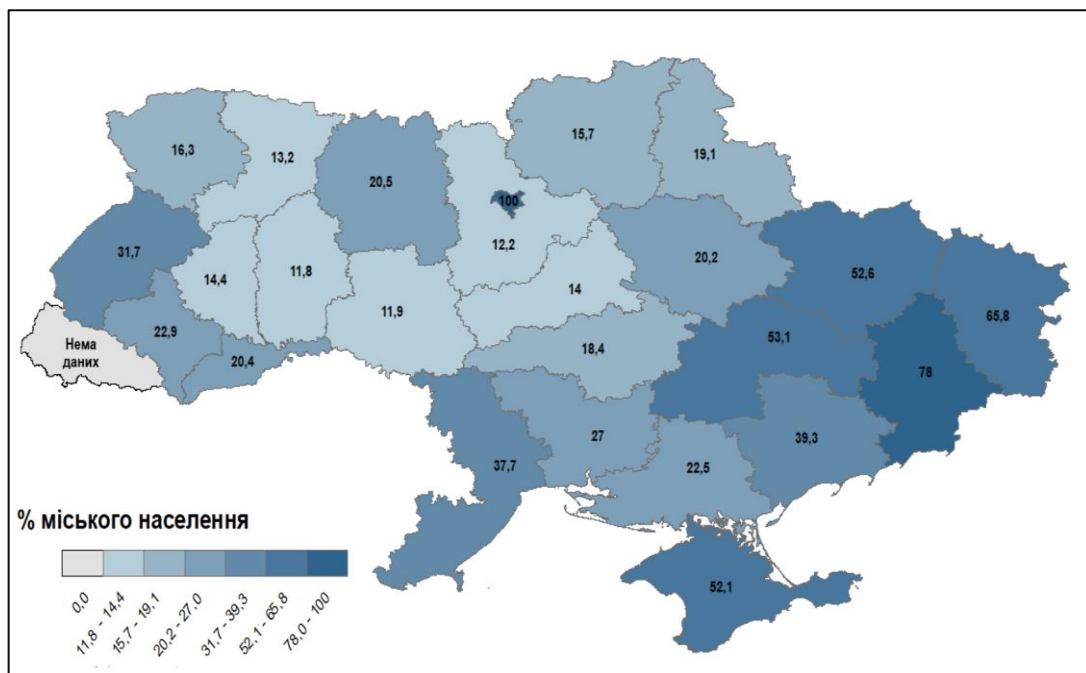

Рис. 2.2. Частка міського населення (%) в УРСР 1939 р.
(побудовано автором за даними [44])

Також важливими факторами які вплинули на стрімке збільшення міського населення в цей час були суцільна колективізація та керовані міграції населення. А урбанізаційні процеси були супроводжені масовими репресіями, голодомором, війною та насильницькою русифікацією, що призвело до втрати багатьох життів та культурної спадщини українського народу.

Із початком індустріалізації в СРСР почали проводити реформи адміністративно-територіального устрою із метою підпорядкування територій республік радянській ідеології, централізації влади, забезпечення економічного і соціального розвитку, а також врахування національних та етнічних особливостей населення кожної з чотирьох республік, які на той час були у складі СРСР.

В 1923 році було замінено повіти й волості на крупніші округи та райони, а у 1925 році ліквідовано губернії. Це було зроблено для спрощення адміністрування, збільшення ефективності планового господарювання та зміцнення ролі комуністичної партії.

У 1930 році було ліквідовано округи, а у 1932 році було утворено області. Це було зроблено для створення єдиної системи адміністративно-територіальних одиниць в усіх республіках СРСР, а також для відповідності територіального поділу економічним районам та природно-географічним зонам [61].

2.2.2. Як урбанізація вплинула на українські міста. Після початку форсованої індустріалізації в 1920-х роках, Донбас став найбільшим вугільним та металургійним районом СРСР, де було розширено та побудовано численні шахти, коксохімічні заводи, металургійні комбінати, машинобудівні підприємства тощо. Донбас став місцем масового переселення з інших регіонів СРСР, особливо з центральної Росії, Білорусі, Північного Кавказу та Середньої Азії. За переписом 1939 року, населення регіону становило 6,5 мільйонів осіб, з них 62% були міськими жителями. Це значно перевищувало середній показник

урбанізації по Україні, який за тим же самим переписом 1939 року дорівнював 17%. Етнічний склад населення також змінився: українці становили 44%, росіяни - 40%, євреї - 4%, білоруси - 3%, грузини - 2% та інші - 7%.

Після Донбасу Дніпропетровський промисловий регіон є другим за концентрацією важкої промисловості в Україні. Від початку індустріалізації було запущено кілька великих промислових об'єктів, таких як металургійні заводи і важкі машинобудівні підприємства. Найбільш відомі серед них - Дніпропетровський металургійний комбінат імені Ілліча (сучасний Метінвест) та Дніпровський машинобудівний завод, які стали ключовими елементами промислового ландшафту регіону [14].

Промисловий розвиток також вплинув на інфраструктуру та житлові умови. Було споруджено багато нових будівель, включаючи житлові комплекси для робітників заводів.

Урбанізація також сприяла розвитку культури, освіти, науки, транспорту і комунікацій. В 1926 році було відкрито Дніпропетровський державний університет, у 1930 році - Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту, а в 1932 році було засновано Дніпропетровський театр опери і балету.

Урбанізаційні зміни в Кривому Розі в 1930-х роках були пов'язані з розвитком гірничо-металургійного комплексу, який став одним з найбільших в СРСР. У цей період місто перетворилося із невеликого селища на великий промисловий центр, де було побудовано Криворізький металургійний завод, Криворізький гірничорудний комбінат, Криворізький електрометалургійний завод та інші підприємства. Урбанізація сприяла зростанню населення міста, яке збільшилося з 25 тисяч осіб у 1926 році до 173 тисяч осіб у 1939 році. Багато людей приїжджали з інших регіонів України та Росії, шукаючи роботу та кращих умов життя. Урбанізація також мала вплив на культурну сферу міста. Було відкрито Криворізький державний педагогічний інститут, Криворізький

театр драми та музичної комедії, Криворізький художній музей та інші заклади [14].

Запорізька область стала одним з центрів промислового розвитку України, де було побудовано великі металургійні, машинобудівні, хімічні та інші підприємства, такі як Запоріжсталь, Запорізький алюмінієвий комбінат, Запорізький електролізний завод та інші.

На початку 20-го століття Запоріжжя було невеликим провінційним містом Російської імперії, яке набуло промислового значення під час індустріалізації, проведеної радянською владою в 1920-х та 1930-х роках. У 1929-1932 роках було розроблено майстер-план для будівництва міста. У цей період було побудовано багатоповерхові будинки з висотою не більше 4 поверхів з великими, просторими квартирами в соцмісті з просторими дворами, засадженими травою та деревами навколо будівель. У регіоні відбулося формування нового соціального складу населення, де переважали робітники, інженери, техніки, партійні та радянські чиновники, а також переселенці з інших регіонів СРСР. За переписом 1939 року, населення Запорізької області становило 2,3 мільйона осіб, з них 54% були міськими жителями. Помітний вплив на збільшення міського населення спричинило будівництво Дніпровського каскаду гідроелектростанцій, через що довелося проводити примусове переселення населення сільського типу із територій, які в результаті були затоплені [22].

Місто Одеса в ці часи продовжувало зберігати свою роль важливого морського порту та торговельного центру. Протягом 1930-х років морський порт продовжував розвиватися, збільшуючи обсяги торгівлі та вантажоперевезень. Велика кількість товарів, які ввозили й вивозили через Одеський порт, забезпечували зростання торгівлі та залізничних перевезень, що впливало на розвиток обласного центра [23].

Урбанізація сприяла розвитку промисловості, особливо гірничо-металургійної, хімічної, нафтопереробної та суднобудівної. У 1930-х роках в

області було побудовано або розширено такі підприємства, як Одеський нафтопереробний завод, Одеський суднобудівний завод, Одеський хімічний завод, Одеський металургійний завод, Одеський целюлозно-паперовий комбінат, Ізмаїльський цукровий завод, Білгород-Дністровський цементний завод та інші. Урбанізація також мала вплив на культурну та освітню сферу регіону. Було відкрито або реорганізовано такі заклади, як Одеський державний університет, Одеський медичний інститут, Одеський політехнічний інститут, Одеське музичне училище, Одеський театр опери і балету, Одеський художній музей, Одеський кіностудія та інші.

За даними перепису населення 1939 року найбільшими етнічними групами Одеської області були: українці, росіяни та євреї. Болгари, молдовани, німці, греки, румуни і поляки були численними національними меншинами.

В цей період міста Миколаїв і Херсон, які на той час разом із Кіровоградом (нині Кропивницьким) входили до складу Одеської області, перетворилося із невеликих портових містечок на важливі промислові центри суднобудування.

Місто Харків було одним з центрів швидкої урбанізації в Україні в 1930-х роках. У цей період місто пережило значні зміни в архітектурі, промисловості, культурі та соціальній структурі. Також до 1934 року місто було столицею Української РСР. Більшість мігрантів були українцями, які шукали роботу та освіти на новому місці.

Харків був важливим промисловим центром, де вироблялися машини, трактори, локомотиви, танки, літаки та інша продукція. У 1930-х роках було побудовано багато нових заводів. У 1940 році промисловість міста в 12 разів перевищувала показник 1913 року. Також у Харкові було розширено мережу залізниць, трамваїв, тролейбусів і автобусів, що поліпшило зв'язок між різними частинами міста та з іншими регіонами.

У 1930-х роках в Харкові активно застосовувався стиль конструктивізму, який характеризувався геометричними формами, функціональністю,

соціальним змістом і новими будівельними матеріалами. Серед найвідоміших прикладів конструктивістської архітектури в Харкові можна назвати будинок державного промислового видавництва (Держпром), будинок кооперативу «Гірник», будинок радіозаводу, будинок кіностудії «Українфільм», будинок Харківського інституту народної освіти та інші. Конструктивізм відображав ідеологію радянської влади, яка прагнула створити новий тип міста та нової людини. В цей час поки Харків був столицею Радянської України партійне керівництво дуже багато експериментувало з архітектурними ансамблями у місті [47], але після того як у 1934 році столиця переїхала до Києва і Харкову стали приділяти менше уваги.

Після того як столиця УРСР була перенесена у 1934 році до Києва, він став одним з найбільших та найважливіших міст СРСР, а також центром української національної культури. Східні області, зокрема Донбас, спеціалізувалися на важкій промисловості, що визначило їхню економічну спрямованість. У той час, Київ розвивався як центр культури, освіти та науки. У Києві більший акцент був зроблений на розвиток освіти, культури, легкої, харчової промисловості тощо.

Окрім більш диверсифікованого розвитку господарства у Києві відбулось розширення мережі залізниць, автомобільних доріг, мостів, трамваїв та тролейбусів. Це поліпшило зв'язок між різними частинами міста й області, а також з іншими регіонами країни.

У 1930-х роках в Києві діяло багато культурних та освітніх закладів, які підпорядковувалися радянській політиці. У місті було відкрито перший в УРСР планетарій, перший в СРСР дитячий театр, музей радянської архітектури та інші. У Києві також почали діяти багато вищих навчальних закладів.

2.2.3. Підсумок індустріалізації. Початок індустріалізації та формування промислових центрів в Україні у 1930-х роках був пов'язаний із політикою Радянського Союзу, який намагався перетворити сільськогосподарську країну

на промислову державу. СРСР будував великі заводи, шахти, гідроелектростанції та інші об'єкти, які потребували великої кількості робочої сили. Це спричинило масову міграцію селян з сіл до міст, де вони отримували житло, харчування та зарплату. Однак, умови життя та праці були дуже важкими, а соціальні та культурні зміни були драматичними.

Україна стала осередком розгортання насильницької колективізації сільського господарства, що призвело до масового голоду, репресій, вигнання та знищення селянства як соціальної групи. За даними дослідників, у 1932-1933 роках від голоду в Україні загинуло приблизно 4,5 мільйонів осіб. Голодомор призвів до руйнації сільського господарства, знищення козацької і селянської еліти, розкладу сімейних та суспільних зв'язків, деморалізації та деградації людей, які вдалися до канібалізму, злочинності, бродяжництва й самогубств. Голодомор також сприяв масовій еміграції селян до міст або за кордон, що також значно вплинуло на демографічну структуру населення України. Також треба враховувати, що Голодомор призвів до зменшення народжуваності та збільшення смертності в наступні роки, тому його демографічні наслідки є значно більшими. Голодомор 1932-1933 років був не лише гуманітарною катастрофою, але й актом геноциду проти українського народу, який мав на меті знищити його як політичний, соціальний, культурний та психологічний суб'єкт.

Промислові центри 1930-х роках формувалися переважно в східній та південній частині України, де були розташовані великі запаси вугілля, залізної руди, марганцю та інших корисних копалин. Найбільшими містами були Донецьк, Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Нікополь, Маріуполь та інші. Вони були центрами важкої промисловості, такої як металургія, хімія, енергетика, машинобудування тощо. У цих містах було побудовано багато нових будівель, шкіл, лікарень, кінотеатрів, парків та інших соціальних об'єктів.

В західній Україні, яка була під владою Другої Польської республіки, Румунії та Чехословаччини, індустріалізація відбувалася повільніше, але також мала свої особливості. Західна Україна мала розвинену легку промисловість, таку як текстильну, харчову, деревообробну, цукрову тощо. Також тут були розташовані нафтові й газові родовища, які забезпечували паливо для промисловості та транспорту. Західна Україна мала багато історичних і культурних міст, таких як Львів, Івано-Франківськ, Ужгород, Тернопіль, Чернівці, Луцьк, які зберігали свою європейську архітектуру та ідентичність.

Урбанізація в країнах заходу, таких як Велика Британія, США та Франція була більш тривалою і поступовою, ніж в Україні, де вона була форсованою та штучною. У Великій Британії вона розпочалася ще у XVIII столітті внаслідок промислової революції та досягла свого піку в 1930-х роках, коли міське населення становило близько 80% від загального. Вона була зумовлена переважно економічними факторами, такими як попит на робочу силу, збільшення ринків збуту та технологічний прогрес. Урбанізація у країнах заходу також була пов'язана із політичними та соціальними змінами у суспільстві, такими як розширення прав робітників, збільшення прав у жінок, зміни соціального законодавства тощо.

В Україні ж урбанізація була наслідком радянської політики індустріалізації та колективізації і була зумовлена переважно політичними та ідеологічними факторами, такими як підпорядкування національних інтересів імперським цілям, руйнування селянського господарства, репресії проти національної еліти та пропаганда соціалістичного розселення населення.

Спільними рисами урбанізації в усіх країнах було те, що вона сприяла розвитку та будівництву міської інфраструктури, житла, транспорту, комунікацій, освіти, охорони здоров'я, культурних закладів і тому подібне.

2.3. Друга світова війна та післявоєнна відбудова міст

2.3.1. Вплив війни на Україну та урбанізацію. Друга світова війна завдала Україні масштабних економічних втрат. Цілком чи частково було зруйновано 714 великих і малих міст, більше 28 тисяч сіл, перетворено на руїни 200 тисяч промислово-виробничих споруд, 40 % житлових будинків, внаслідок чого без житла залишилося близько 10 мільйонів осіб. Це призвело до того, що багато людей були змушені переїжджати зі своїх рідних міст та сіл до інших населених пунктів, що не зазнали таких руйнувань. Це спричинило значне зростання населення таких міст як: Київ, Львів, Донецьк, Дніпропетровськ у післявоєнні часи. Оскільки війна завдала Україні більше руйнувань, ніж будь-якій іншій країні Європи, втрати в економіці сягали приголомшуючих масштабів.

Демографічні втрати також були величезними: Щонайменше 5,4 мільйонів осіб або кожен шостий мешканець України загинув у цій війні. Загальна кількість жертв війни в Україні становить близько 8 мільйонів осіб.

Також, внаслідок Другої світової війни, змінилися розміри території та склад населення Української РСР. Після того, як підписали пакт Молотова-Ріббентропа в 1939 році й поділили Польщу між собою Німеччина та Радянський Союз, західні області України, які на той час входили до складу Польщі були приєднані до УРСР. Пізніше, у 1945 році, українські землі на заході були передані до складу Української РСР в рамках відновлення кордонів після війни. У червні 1945 року Чехословаччина відмовилась від Закарпатської України, яка возз'єдналася з Україною. Вперше майже всі етнічні українські землі були об'єднані в кордонах однієї держави [51].

Етнічний склад України після другої світової війни також зазнав значних змін, пов'язаних із раніше зазначеними територіальними надбаннями, масовими репресіями, депортаціями і міграціями. За даними перепису 1959 року, українці становили 77,3% населення УРСР, порівняно з 80,9% у 1939 році. Росіяни збільшили свою частку з 10,5% до 16,9%, а євреї зменшили з 2,1%

до 0,9%. Їхнє зменшення пов'язане із масовим винищенням єврейського населення на окупованих нацистами українських територіях. Антисемітизм в СРСР також не був рідкістю, який проявлявся в обмеженні прав та можливостей євреїв у суспільстві, освіті, культурі, науці, політиці та інших сферах життя. Антисемітизм посилювався під час війни, коли євреїв звинувачували у дезертирстві, шпигунстві, троцькізмі, космополітизмі та інших «злочинах». Багато українських євреїв просто асимілювались та змішались з іншими народами. Ну і останнім фактором, який вплинув на зменшення їхньої чисельності стала масова міграція до новоутвореного після Другої світової війни Ізраїля. Також зросла кількість представників інших народів, таких як білоруси, молдавани, поляки, угорці, румуни, словаки, болгар, греки, німці, татари, вірмени та інші.

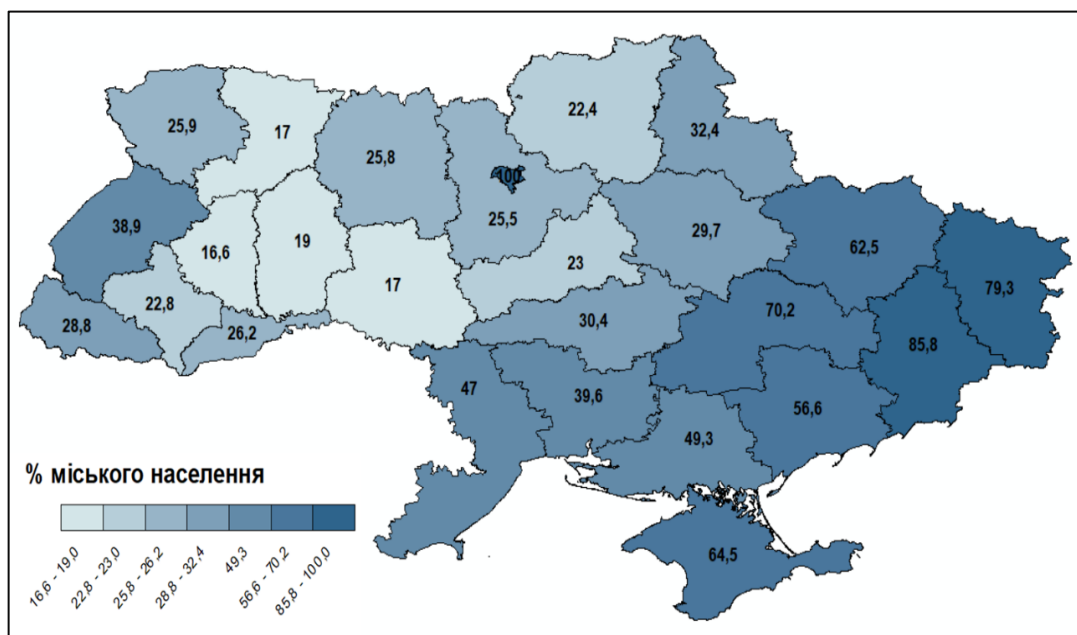

Рис. 2.3. Частка міського населення (%) в УРСР 1959 р.
(побудовано автором за даними [44])

В результаті Другої світової війни місто Харків зазнало значних руйнувань. У міру просування німецьких військ до міста радянська влада демонтувала та евакуювала багато заводів, а також понад 400 тисяч жителів до Радянської Азії. За 22 місяці німецької окупації від голоду, хвороб і холоду загинули тисячі харків'ян (лише за перші три місяці 1942 року - 14 тисяч).

Тисячі євреїв також були вбиті під час нацистського Голокосту. До моменту залишення Харкова німці вбили 100 тис. його мешканців і 60 тис. примусово вивезли до Німеччини як оstarбайтерів [19].

2.3.2. Процеси відбудови міст після війни. План Маршала був запропонований США в 1947 році з метою відновлення Європи після Другої світової війни. Програма передбачала надання фінансової допомоги країнам Європи, які зазнали значних руйнувань. СРСР відмовився від американської допомоги і змусив це зробити ще й східноєвропейські держави, тому Радянський Союз відновлював Східну Європу та свої території за власні кошти.

Плани Верховної Ради СРСР і УРСР щодо відбудови й розвитку зруйнованого війною народного господарства були затверджені законом про четверту п'ятирічку, яка тривала в 1946-1950 роках [51].

Відбудова міст на території України відбувалася в декілька етапів. На першому проводилися роботи із відновлення житлового фонду, зокрема, відновлювалися зруйновані будинки та райони. На другому проводилися роботи з відновлення інфраструктури, зокрема, доріг, мостів, залізниць та інших об'єктів, а на третьому етапі проводили роботи з відновлення промисловості та сільського господарства.

Ставилося за мету відновити виробничі потужності Української РСР. Необхідно було довести рівень валового продукту промисловості у 1950 році до 113% у порівнянні з 1940 роком. Для цього, в першу чергу, було проведена відбудова важкої промисловості, транспортної системи та електроенергетики.

Економіка України відновлювалась передусім героїчними зусиллями українського народу. До України надходили механізми, обладнання, верстати, які Радянський Союз отримав від переможеної Німеччини в якості репарацій. Можна сказати, що в цей час в УРСР йшло продовження індустріалізації, яке ще почалось у 1930-х роках. Ті заводи, які були евакуйовані з території України повертати назад не стали.

Значні людські ресурси спрямовувались на те, що відбудувати шахти та вугільну промисловість Донбасу. Для цього були задіяні військовополонені, колгоспники, а також прості жителі міст та сіл.

В ці часи відбувалась модернізація гірничодобувної промисловості, але не зважаючи на це шахтарі продовжували використовувати відбійні молотки та працювали у напівзруйнованих шахтах. У 1950 році видобуток вугілля майже відновився до довоєнного рівня і становив 93% [39].

Було відкрито десятки нових шахт на Донбасі, а також почав розроблятися Львівсько-Волинський вугільний басейн. Видобуток нафти розширився у Полтавській, Харківській та Львівській областях.

Йшло відбудування Дніпровської ГЕС у Запоріжжі, яка за часи війни була зруйнована двічі: спочатку це зробили радянські війська 18 серпня 1941 року під час свого відступу, але окупаційні німецькі війська змогли її відновити, а потім самі ж зруйнували дамбу під час наступу вже Червоної армії у 1943 році. Роботи по відновленню почались 1944 році, а у березні 1947 року запрацював перший генератор ДніпроГЕСу, який зміг дати електричний струм. Також відновили потужності теплові електростанції: Зуївська, Одеська, Харківська та Львівська.

Відродження енергетичної і видобувної галузі Донбасу сприяло відновленню важкої промисловості у Південно-Східних регіонах України. Були відбудовані металургійні заводи - Дніпровський металургійний завод, Азовсталь та Запоріжсталь. Під кінець четвертої п'ятирічки за кількістю виплавленого чавуну і сталі Українська РСР вийшла на довоєнний рівень та змогла випередити Велику Британію, Францію і Західну Німеччину в цій галузі. Але не зважаючи на це, якість виплавленого металу була далеко не самому високому рівні.

Машинобудування також відновлювалось доволі швидко і у 1948 році перегнало довоєнний показник.

На початок відбудови припав голод 1946-1947 років, що значно ускладнило процес відновлення економіки. Причини цього голоду були пов'язані із наслідками світової війни, сухим кліматом і неврожаєм, несправедливою продовольчою політикою, коли безкоштовно передавали український хліб за кордон у формі «братерської» допомоги та ідеологічним тиском на селянство, пов'язаним із форсованою колективізацією, ліквідацією кулаків та боротьбу з релігією. Селянство було позбавлене права володіти землею, худобою і майном. Селянам накладалися високі податки, штрафи й квоти. Селян, які протидіяли колективізації, вважали кулаками і піддавали репресіям, депортаціям, розстрілам. Селян, які виявляли національну свідомість, вважали націоналістами й вони піддавалися переслідуванням, засланням і ув'язненню. Селян, які дотримувалися релігійних традицій, вважали релігійними фанатиками й вони піддавалися атеїстичній пропаганді, закриттю церков та конфіскації церковного майна. Молоде населення із сільської місцевості почало переїжджати в міста [10].

Після подолання голоду з'явилась можливість для відбудови сільського господарства. У 1947 році колгоспи були однією з форм організації сільського господарства. Колективізація полягала у злитті дрібних селянських господарств у великі колгоспи, що робилося для збільшення продуктивності сільського господарства. Колгоспники не мали власну землю та майно, а також свободи пересування й паспортів. Таке становище справ проіснувало до 1960-х років. Відбудова сільськогосподарського сектору йшла повільно, а технічне оснащення колгоспів залишалось досить низьким.

Житлове будівництво також відбувалось доволі активно. Будувались водогони і почали працювати комунальні служби.

Розвиток харчової та легкої промисловості не був пріоритетом у радянського керівництва й саме через це у пересічного радянського громадянина був дефіцит таких товарів як білизна, взуття, масло, цукор тощо.

Із приєднанням західноукраїнських земель в цих регіонах також почалася колективізація та індустріалізація. Відбувалася реконструкція традиційних промислових галузей: нафтової та деревообробної; та розвиток нових: приладобудування і машинобудування, виробництво меблів та хімічна галузь. Станом на 1949 рік в Західній Україні працювало 2,5 тисяч підприємств промисловості. В результаті колективізації сільського господарства кількість колгоспів в Західній Україні станом на середину 1950 року сягала 7200 [39].

Урбанізація в західній Україні відбувалася повільніше, ніж у східній, де Радянський Союз будував великі заводи, гідроелектростанцій та шахти. Західна Україна зберігала свою сільську характеристику, але також розвивала деякі міські центри, такі як Львів, Івано-Франківськ, Чернівці та Ужгород. У цих містах було багато архітектурних пам'яток, які відображали європейський стиль та вплив Західного християнства. Західна Україна також була більш національно свідомою та культурно різноманітною, ніж східна, де російська мова та православна гілка християнства домінували.

Після війни різко змінився національний склад населення Львова. Бурхливий промисловий розвиток супроводжувався демографічним зростанням і зміною соціальної структури міста. Виникали нові промислові та житлові квартали. З радянізацією економіки, громадянського та приватного життя Львів втратив історичну роль центру українського національно-релігійного життя та зв'язку України із Заходом. Було ліквідовано всі дорадянські культурні установи та українську католицьку церкву. Мешканці чинили опір антиукраїнським діям радянської влади, пасивно й активно. До 1939 року Львів був торговим, адміністративним і промисловим містом. Домінуючою галуззю, що давала 60 % продукції, була харчова промисловість. За радянської влади промисловість була націоналізована, частина старих заводів реконструйована, багато нових побудовано [20].

З 1950-х років Рівне швидко розвивається як промисловий центр. Основні галузі - машинобудування (тракторні агрегати, потужне устаткування),

металообробна промисловість, промисловість будматеріалів, будівництво, легка промисловість (виробництво білизни), харчова (м'ясопереробна, плодоконсервна, кондитерська) [21].

2.4. Період 1960-1990 років

Українські міста впродовж 1960-х років продовжували динаміку активного зростання. Кількість міських жителів збільшувалась на півмільйона осіб кожного року і як наслідок у 1965 році в Українській РСР міське населення вперше стало перевищувати сільське у чисельності.

Постійне підвищення рівня урбанізації в нашій країні було зумовлене потребою промисловості СРСР у більших людських ресурсах, які радянське керівництво, як і в довоєнні роки, поповнювало за рахунок селянства. Для залучення працездатного сільського населення для потреб промисловості радянська машина використовувала такі методи як трудова мобілізація та комсомольські призови.

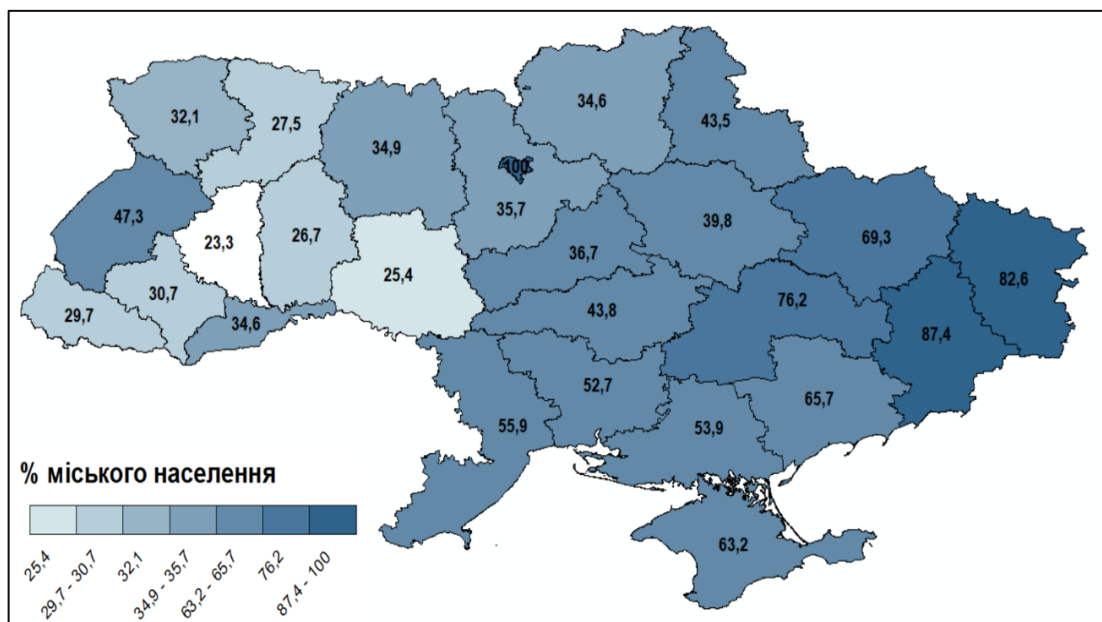

Рис. 2.4. Частка міського населення (%) в УРСР 1970 р.
(побудовано автором за даними [44])

В 1960-ті роки партійне радянське керівництво вперше стало приділяти увагу соціальним потребам населення. Була проведена пенсійна реформа, яка

була спробою підвищити соціальну захищеність населення [54]. Пенсійний вік знижувався до 60 років для чоловіків і 55 років для жінок. Пенсії залежали від стажу роботи, заробітної плати та категорії працівника. Пенсіонерам надавалися пільги на проїзд, лікування та культурне дозвілля. Ця реформа мала на меті покращити життєвий рівень пенсіонерів, забезпечити їхню соціальну адаптацію та зменшити навантаження на бюджет.

Житлова реформа. У липні 1957 року була прийнята постанова про «Розвиток житлового будівництва СРСР». Ставилося завдання забезпечити кожному сім'ю окремою квартирою. Міста забудовували житловими комплексами на тих територіях, які ще не були зайняті. Таке будівництво стало заміною будівництву селищ біля підприємств. Першим подібним житловим масивом на території України став Першотравневий у Києві, побудований у 1957–1963 роках. Це були п'ятиповерхові панельні або цегляні будинки без ліфтів та сміттєпроводів, які були доволі дешевими. Для будівництва таких житлових масивів у кожному великому місті потрібно було створювати високопродуктивні домобудівні комбінати й промисловість з виготовлення будівельних матеріалів. За наступні десять років в Україні було споруджено більше 3 мільйонів подібних квартир. Вдалося пом'якшити житлову проблему, яка з'явилася після Другої світової війни і не була в повній мірі вирішена у післявоєнні роки правління Йосипа Сталіна. Ці будинки називались «Хрущовками» та отримали свою назву за іменем генерального секретаря Микити Хрущова, який підписав ухвалу про «Усунення надмірностей в проектуванні й будівництві» у 1955 році. «Хрущовки» мали низьку якість будівництва, малу площу квартир, суміжні кімнати, низькі стелі та інші недоліки, але вони були значно кращими за комунальні квартири та бараки, в яких жила значна частина населення до цього [48]. Завдяки реалізації житлової реформи в Українській РСР швидкість урбанізаційних процесів стала ще більш інтенсивною. У житло такого типу планувалось заселяти людей на 25 років, після чого вони повинні були бути переселені в інше, більш комфортне житло.

Експеримент із панельним житлом проводився і у західних країнах, але там ця ідея на довго не прижилася. Будівництво типового дешевого житла вперше відбулось у Веймарській республіці в 1920-х роках, потім у післявоєнних Сполучених Штатах, Франції та Ізраїлі. Після завершення Другої світової війни будівництво житла йшло індустріальним способом та із відмовою від неокласицизму. Такі тренди на житло були через те, що потребувалось у короткий термін відновити зруйновану війною інфраструктуру.

Панельне будівництво у країнах заходу викликало соціальні проблеми, пов'язані з низькою якістю житла, монотонністю середовища, відчуженістю мешканців, деградацією територій та забрудненням навколишнього середовища. Панельні будинки часто не відповідали потребам та смакам мешканців, були некомфортними, неестетичними, ненадійними та небезпечними. Більш заможні мешканці таких будівель намагалися його якнайшвидше продати або просто його покидали. Тому частка незаможних громадян у такому житлі постійно зростала. Панельні будинки також сприяли сегрегації населення за соціальними та етнічними ознаками, виникненню соціальної напруги, злочинності та безробіття.

Комуністична партія намагалася контролювати процес розростання міст, приймаючи відповідні рішення стосовно їхнього розвитку. Партійне керівництво намагалось зменшити відмінності між селом та містом. Була поставлена задача зменшити надмірну концентрацію населення у великих містах. Урядовці намагались стимулювати розвиток середніх і малих міст та перетворення сіл та колгоспних селищ на поселення міського типу. Радянська демографи підняли питання «оптимальної величини міст». Було проведено дослідження Академії будівництва і архітектури УРСР, яке визначило, що оптимальною кількістю населення для міст є від 20 тисяч до 300 тисяч жителів.

Постійний наплив нових жителів до міст привів до створення нової форми розселення – агломерації. Великих територій, що включають у себе

місто та його прилеглі передмістя, а також супутні населені пункти, які мають тісні економічні, соціальні та фізичні зв'язки з цим містом. Це об'єднання населених пунктів, які можуть бути пов'язані спільним ринком праці, транспортною системою, соціальними установами та інфраструктурою. Протягом 1957-1979 років в Україні з'явилося п'ять міст-мільйонерів: Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ і Донецьк. Забудова радянських міст монофункціональними районами, коли в одному знаходиться житлова забудова, а в іншому промислові підприємства, призвела до появи такого явища як «маятникові» міграції, коли частина населення зранку прямувала до районів, де знаходилося їхнє місце роботи, а ввечері знов повертались до спального району. Подібна забудова міст створює значне навантаження на транспортну систему й призводить до виникнення заторів.

Характерним явищем української урбанізації в цей період є концентрація населення у Південно-Східних регіонах. Міста у таких областях будували за принципом «завод-місто» – це політика, яка передбачає створення міст навколо великих промислових підприємств, забезпечуючи їх робітників житлом, соціальними послугами та культурним дозвіллям. Завод-місто мало сприяти підвищенню продуктивності праці, патріотизму, комуністичній свідомості та лояльності робітників до влади. Однак ця політика також мала негативні наслідки, такі як: монотонність та одноманітність життя на заводі-місті, що призводило до апатії, алкоголізму, підвищення рівня злочинності та депресії серед населення. Залежність від одного підприємства, що створювало ризик безробіття, бідності та соціальної дестабілізації в разі його закриття або кризи. Екологічні проблеми, пов'язані з забрудненням навколишнього середовища виробничими відходами та шкідливими викидами.

У 1960-1970-ті роки в США та Великій Британії почало стрімко наворотати оберти таке явище як субурбанізація – це процес перерозподілу населення від центральних міст до приміських територій. Кількість робочих місць у містах-центрах зменшується, а у приміських зонах навпаки – зростає.

Субурбанізація пришла до країн Західної Європи в другій половині XX століття, а до країн, які входили до країн Варшавського договору розвиток передмість набрав свої оберти лише в кінці XX – на початку XXI століть.

В розвинених країнах заходу наприкінці XX століття розпочався процес реурбанізації. Це процес повернення або збільшення населення у певних районах агломерацій, зокрема зростання населення, економічної активності, інфраструктури та культурного розвитку в певному районі міста після періоду відтоку населення. Заможні люди купують нерухомість у таких районах після чого ґрунтовно модернізують її [55]. Прикладом реурбанізації є лондонський район «Кінгс Кросс»: цей район пережив значний розвиток та реконструкцію, перетворившись із промислового на комерційно-розважальний центр. Старі склади були перетворені на магазини, офіси та житлові приміщення. «Хай Лайн» у Нью-Йорку: стара відставна залізнична колія була перетворена на лінійний парк. Цей проект відновлення приніс нове життя у центр міста, створивши зелену зону для відпочинку та стимулював розвиток прилеглих районів.

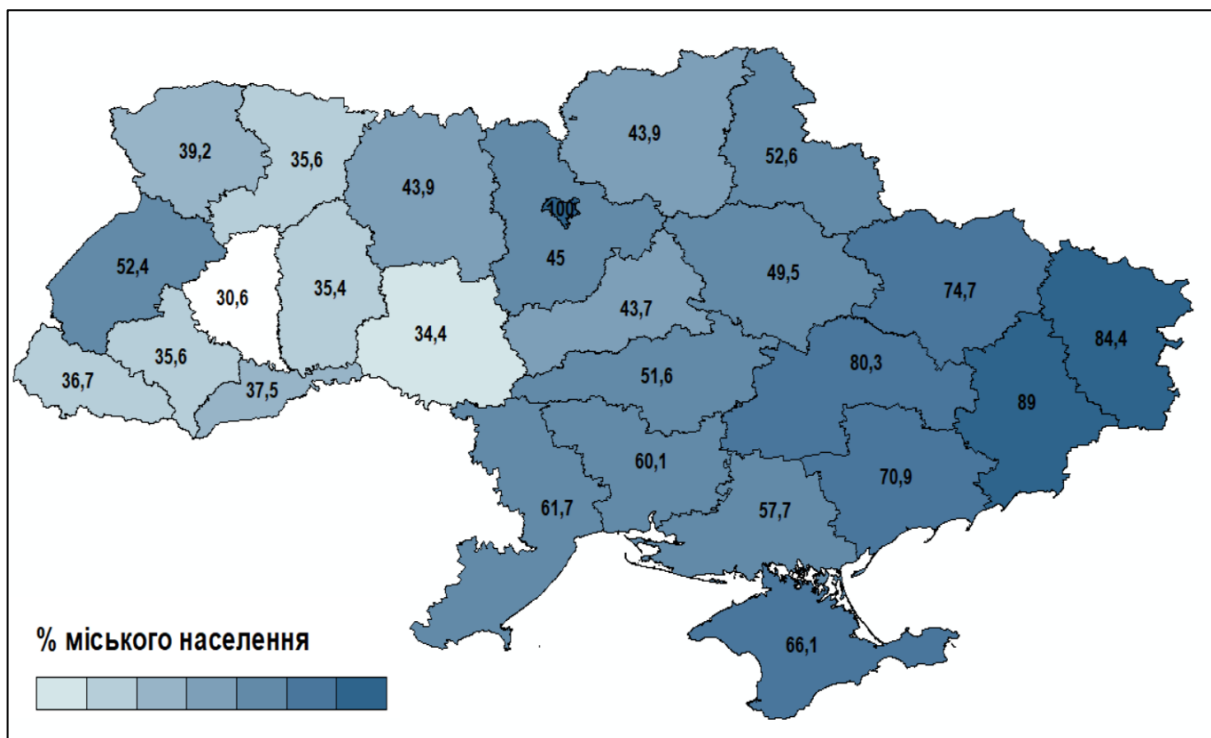

Рис. 2.5. Частка міського населення (%) в УРСР 1979 р.
(побудовано автором за даними [44])

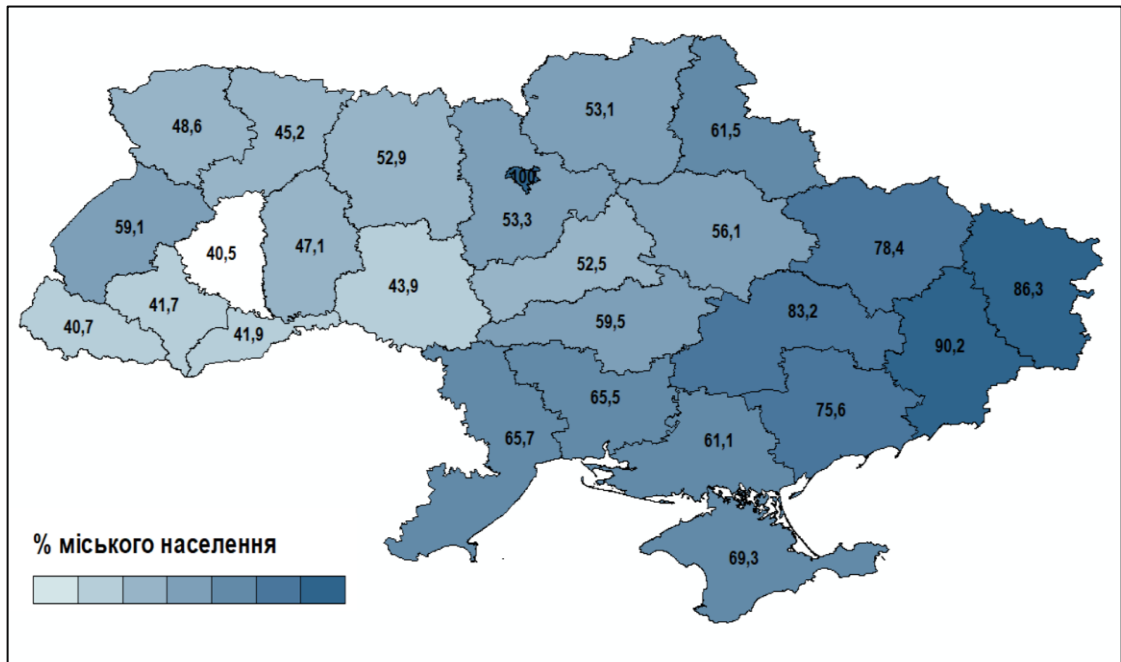

Рис. 2.6. Частка міського населення (%) в УРСР 1989 р.
(побудовано автором за даними [66])

В 1979-1989 роках приріст міського населення почав потроху зменшуватись. Міське населення продовжувало зростати, але темпи цього зростання сповільнилися порівняно з попередніми періодами. Найбільший приріст спостерігається у обласних центрах, у них був наявний такий процес як гіперконцентрація населення. У них зберігались високі темпи міграції, а у віддалених від обласного центру регіонах могло бути безробіття. Перспективи міста залежали від обласного статусу міста, особливо це виявляється на прикладі таких міст, які мали даний статус, але з часом втратили його. Наприклад Кам'янець-Подільський, Дрогобич, Ізмаїл. Втративши статус обласного центру, такі міста опустились до центрів міжрайонного значення і темпи природного приросту населення у них були значно повільніші в порівнянні з містами які мали статус обласного центра.

У 1970-1980-х роках нові металургійні підприємства у Придніпров'ї не створювалися через радянську політику створення центрів важкої промисловості за Уралом. Розвиток чорної та кольорової металургії відбувався шляхом розширення діючих виробництв та модернізації підприємств.

Розвивалися й інші галузі промисловості. Це машинобудування, енергетика, транспорт, сільське господарство, фабрично-заводське будівництво, пасажирське автомобілебудування (після 1959 року Запорізький автомобільний завод «Комунар» випускав автомобіль «Запорожець»). У 1960-х роках у Дніпропетровську, Запоріжжі та Дніпродзержинську було створено низку нових заводів з виробництва різноманітного обладнання. У Нікополі побудовано завод чорних сплавів і хімічні заводи. В останні два десятиліття швидкими темпами розвивалася легка промисловість, харчова промисловість, будівництво. Їхня продукція задовольняла не тільки місцеві потреби, а й експортувалася за межі області [14].

Урбанізаційні процеси у Харкові в 1970-1980-х роках були пов'язані з індустріалізацією, науково-технічним прогресом, міграцією населення та соціальними змінами. За цей період населення міста зросло з 1,1 млн осіб у 1970 році до 1,6 млн осіб у 1989 році. Харків став одним з найбільших промислових, наукових та культурних центрів УРСР і СРСР. В місті діяло понад 200 великих підприємств, зокрема з машинобудування, електроніки, хімії, легкої та харчової промисловості, а також мало потужний військово-промисловий комплекс. Також тут розташовувалися численні науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади, музеї, театри, бібліотеки та інші культурні установи. Урбанізація в ці часи супроводжувалася розширенням міської території, будівництвом нових житлових районів, транспортної інфраструктури та соціальних об'єктів. У 1975 році в Харкові була відкрита перша лінія метрополітену, а зараз їх діє три.

На Донбасі найбільше зростання міст припадає на 1960-1970-ті роки. У останні два десятиліття радянської епохи нові міста майже припинили з'являтися. Але, не зважаючи на це, частка міського населення продовжувала зростати, в основному у великих містах. Північ Луганської області була найменш урбанізованою частиною Донбаського регіону і частка міських жителів там була найменшою [29].

Західні регіони України не були так сильно урбанізовані як східні, хоча кількість населення там також зростала. У 1989 році в західних областях України було 51 місто, з них 8 міст мали більше 100 тисяч мешканців. Частка міського населення становила 53,8%.

РОЗДІЛ 3

УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЕПОХУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

3.1. Загальні тенденції урбанізації незалежної України

3.1.1. Тенденції в період 1991-2021 рр. Урбанізаційні процеси України в епоху незалежності відображали складний і різноманітний характер змін у міській та сільській сферах. Розпад СРСР створив нові реалії для України, включаючи економічні, соціальні й політичні трансформації, що вплинули на урбанізаційні процеси в цілому.

За радянської епохи оборонні та економічні цілі були головним чинником, який визначав демографічну ситуацію у містах та селах. Населення розглядалось в якості трудового ресурсу, орієнтуючись на економічні й оборонні цілі, що призвело до певного знеособлення та зниження якості життя в містах. Такий підхід залишив свій слід і в незалежній Україні, викликаючи проблеми «дегуманізації міського середовища». Це процес, коли міське середовище втрачає свою людяність та стає менш сприятливим для проживання в ньому людей, особливо цей процес в Україні проявляється у погіршенні екологічних умов у великих містах.

На 1990 рік в Україні існувало 436 міст і 925 селищ міського типу. Проте, відсоток міського населення в середньому складав 67%, зі значними відмінностями між регіонами. Наприклад, у Донецькій області він сягав 90%, тоді як у Закарпатській, Тернопільській і Чернівецькій областях відсоток міського населення був значно нижчим, близько 42%. Такі нерівномірності у кількості міст в різних регіонах України свідчили про недоліки адміністративно-територіального устрою, успадкованого від УРСР. Наприклад, у Донецькій області було 51 місто, а у Львівській - 43, але у Житомирській, Миколаївській і Херсонській областях - лише по 9 міст у кожній. Третина селищ міського типу зосереджувалася в трьох областях - Донецькій, Луганській і Харківській [1].

Період незалежності розпочався на тлі розпаду суспільно-економічних формацій початку 90-х років XX століття, що лише прискорило прояв глибинних процесів, які були закладені економічною та соціальною політикою комуністичного режиму. Найбільша чисельність населення в Україні була зафіксована в 1993 році – 52 244 млн осіб, після чого спостерігалася стійка тенденція до скорочення чисельності населення за рахунок перевищення смертності над народжуваністю та еміграції, в тому числі трудової. Крім того, Україна перебуває в демографічній кризі з 1980-х років через високу смертність, особливо чоловіків працездатного віку та сільського населення, та низьку його народжуваність. Стрімке скорочення населення почалося в 1993 році. За період 1993-2013 років населення України скоротилося на 6,7 млн осіб. Позитивні демографічні тенденції проявились у 2002 році, коли було відмічено повільне зростання народжуваності.

Стрімке скорочення населення в Україні було викликано багатьма факторами, основними з них були соціально-економічні кризи та безробіття у перші роки незалежності. В Україні були складнощі з переходом від планової до ринкової економіки через збереження певних елементів радянської моделі управління, таких як централізація та бюрократія. Перехід до незалежності супроводжувався втратою важливих ринків збуту для української продукції та обмеженням доступу до ресурсів, які раніше були доступні в рамках Радянського Союзу. Також було допущено низку помилок у веденні економічної політики, таких як неефективність приватизації, відсутність реформ у фінансовому секторі та нестабільність валютного ринку [53].

Така економічна ситуація зменшували бажання мати дітей та змушувала переїжджати до обласних центрів або навіть за кордон. Оскільки відбувався відтік працездатного населення, то, в основному у малих містах та селах в переважній більшості проживали пенсіонери.

Загальна чисельність населення України у 2012 році становила понад 45,59 млн осіб, Україна залишається переважно міською країною з чисельною

перевагою міського населення над сільським: 68 % міських жителів. Як і більшість європейських країн, Україна має високу щільність населення – 77 осіб/км². Найнижча щільність на півночі, в Чернігівській області – 39 осіб/км², найбільша – у Донецькій області – 183 особи/км².

Зміна демографічної ситуації в Україні в минулому столітті (1913-2010 років) відбулася в основному за рахунок сільського населення, чисельність якого з 1913 року щороку зменшувалася. Загалом у селах населення зменшилося на 14,1 млн. осіб, але кількість мешканців у містах України за рахунок переселення людей із сіл до 1993 року зростала і лише з 1995 року почала зменшуватися. За двадцять років (1991-2010 років) відбулася депопуляція України, кількість міських жителів зменшилася на 3,7 млн осіб, а жителів сіл – на 2,5 млн осіб.

Депопуляція сіл в Україні відбувається навіть швидше ніж у містах. Причиною цього є відсутність робочих місць, низькі доходи та обмежені можливості для заробітку. Багато молодих людей залишають села, шукаючи кращі можливості для кар'єри, освіти й розвитку. Молодь шукає роботу в містах або навіть за кордоном, тим самим призводячи до зменшення населення у сільській місцевості. У селах, в основному, залишається старіюче населення. В такій місцевості зазвичай низька якість доріг, обмежений доступ до медичних та освітніх установ, відсутній доступ до сучасних технологій. Ці фактори ускладнюють життя у сільській місцевості й робить їх депресивними.

Урбанізація в сучасній Україні відбувається на тлі депопуляції в поєднанні з економічною кризою, а сучасна міграційна урбанізація є загрозою для існування сільських поселень. На сьогодні найбільші міські поселення мають найкращі умови для подальшого зростання. У них відбуваються найбільші соціально-економічні зміни. В умовах соціально-економічної кризи такі міста стають осередками прогресивних змін у структурній перебудові економіки, а їхні мешканці – носіями нових суспільних відносин. Абсолютна більшість середніх і малих міст не в змозі утримати наявне населення. Не є

винятком і суто аграрні регіони, звідти сільське населення активно мігрує до міст. На зміну промисловій агломерації відбувається процес постіндустріальної метрополізації. Незважаючи на кількісну втрату міського населення, триває процес перетягування населення в найбільші міські центри, в результаті чого посилюються зв'язки між найбільшими містами та їх прилеглими територіями на основі трудової міграції, спільних ринків праці, землі, фінансових ресурсів (Київська та Харківська області, певною мірою Одеська та Львівська області). Субурбанізаційний відтік заможного населення у приміські райони, будівництво котеджних містечок, реорганізація навколишніх сіл сприяють виникненню агломераційних форм навіть поблизу значно менших міст у традиційно сільських регіонах (Вінниця, Тернопіль, Житомир). У промислових регіонах Сходу зачатки нової постіндустріальної агломерації поєднуються з традиційними індустріальними агломераціями.

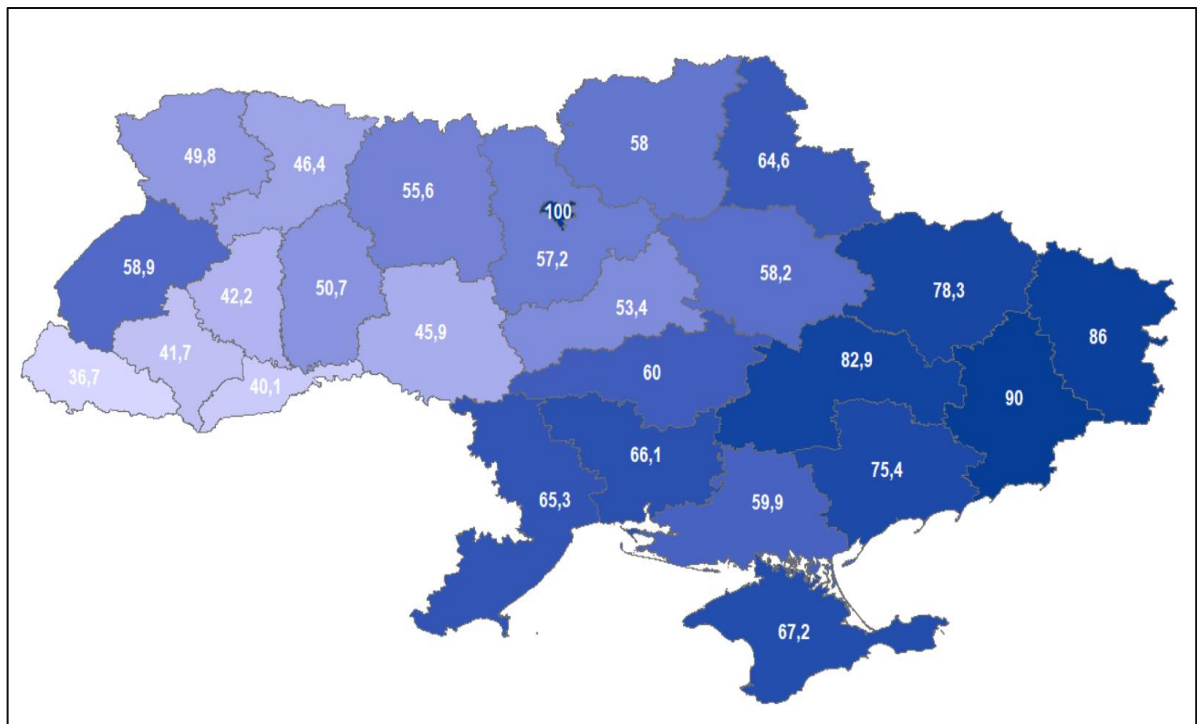

Рис. 3.1. Частка міського населення (%) в Україні 2001 р. [44]

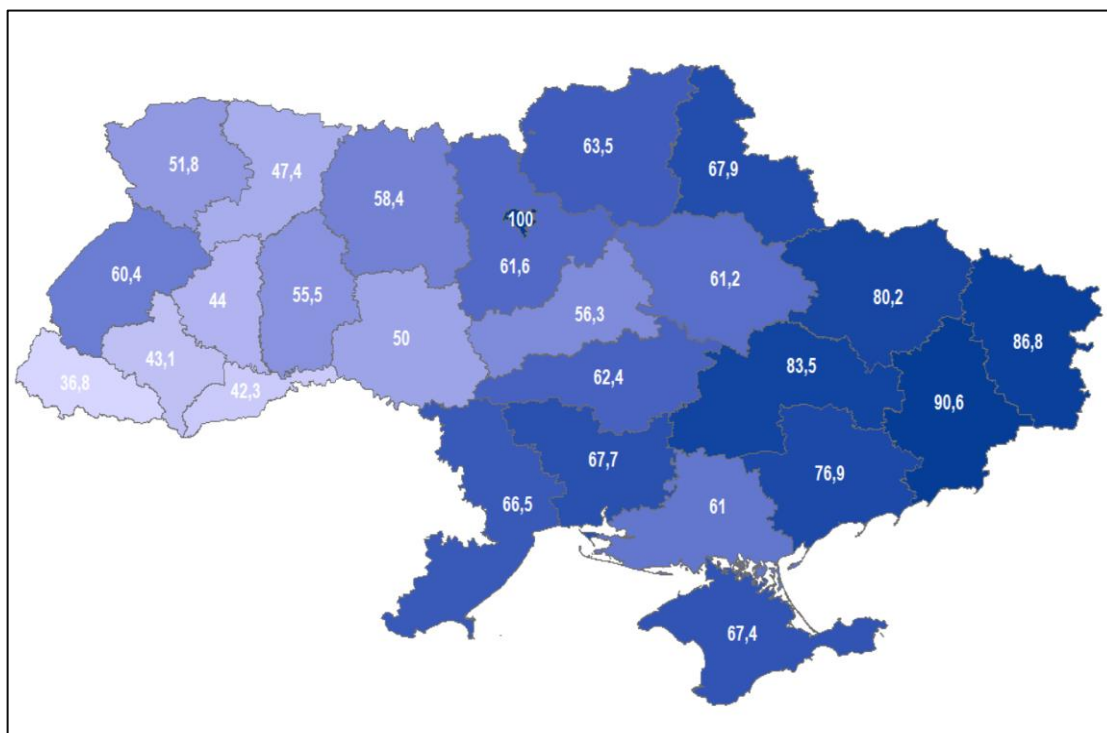

Рис. 3.2. Частка міського населення (%) в Україні 2014 р. [44]

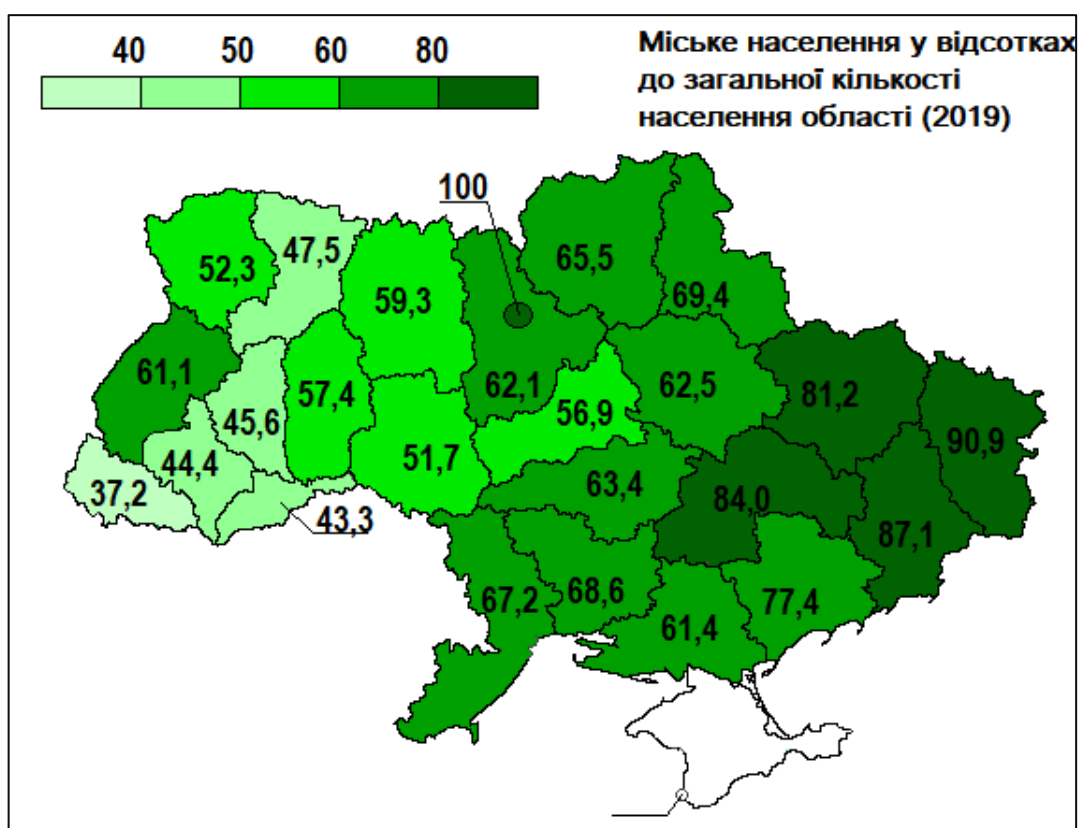

Рис. 3.3. Частка міського населення (%) в Україні 2019 р. [58]

Населення продовжує зменшуватися по всій території України, але залежно від регіону ці процеси відбуваються з різною швидкістю. Східні області втрачають молодь швидше ніж західні. За даними перепису населення, з 2001 по 2012 рік кількість міст-мільйонників в Україні зменшилася із п'яти до трьох. Незважаючи на міграцію до найбільших міст та спроби уряду поліпшити ситуацію, лише Київ збільшив свою чисельність населення, в той час як в інших містах-мільйонниках відбувається депопуляція населення. Східні регіони й надалі відіграють важливу роль в економіці, Центральні та Західні регіони втрачають населення менше. Причиною цього є те, що східні регіони України були традиційно промисловими, тоді як західні та центральні – сільськогосподарськими. Промисловість східних регіонів зазнала глибокої кризи після розвалу Радянського Союзу, що призвело до зростання безробіття, зниження доходів, погіршення соціальних умов та екологічної ситуації. Це стало однією з причин високої смертності, особливо серед чоловіків, та еміграції населення зі східних регіонів. Західні та центральні регіони, хоча й не були відсталими від східних за рівнем життя, але мали більш стабільну економіку, засновану на сільському господарстві, торгівлі та послугах. Це давало їм більше можливостей для адаптації до нових умов, збереження здоров'я та зменшення міграційних втрат.

Південно-східна Україна ще за часів СРСР мала високий рівень урбанізації, але після незалежності її темпи сповільнились, тоді як у західних і центральних регіонах, де навіть за радянських часів панівним було сільське населення, темпи приросту міського населення виявились вищими.

Тенденції урбанізації у країнах Європи та США в XXI столітті є досить різноманітними й суперечливими. З одного боку, Європа залишається одним з найбільш урбанізованих регіонів світу, де близько 75% населення проживає у містах. З іншого, урбанізація в Європі втрачає свою інтенсивність та змінює свій характер. В багатьох країнах Європи спостерігається зниження темпів

приросту міського населення, а в деяких – навіть його зменшення. Це пов'язано з такими факторами, як:

- старіння населення, яке призводить до зниження народжуваності та збільшення смертності, особливо в містах;
- Екологічна свідомість, яка спонукає людей до пошуку більш здорового та комфортного способу життя в сільських або природних зонах;
- технологічний прогрес, який дозволяє людям працювати та навчатися на відстані, не залежати від міської інфраструктури та послуг.

В результаті, у Європі відбуваються такі процеси, як:

- розселення міського населення в приміських центрах – субурбанізація;
- переміщення городян в селища – дезурбанізація;
- поширення міської культури й способу життя на сільські поселення – руралізація.

Такі процеси призводять до зміни форми та функцій міст, появи нових типів міських поселень, таких як мегаполіси, метрополіси, поліцентричні міські регіони, міста-сади, екоміста, інтелектуальні міста, креативні міста і тому подібне.

3.1.2. Аналіз кумулятивного приросту населення України 1991-2021 рр. З 1991 року населення України неухильно скорочується, втративши за 30 років майже 20% жителів. За даними [33], у 1991 році чисельність населення становила 51,9 мільйона осіб, а у 2021 році – 41,6 мільйона. Основною причиною цього явища є стрімке скорочення народжуваності на тлі зростання рівня смертності. З 1991 року в Україні спостерігається стійке негативне сальдо природного приросту. Так, за даними 2021 року, коефіцієнт народжуваності становив лише 7,3%, тоді як коефіцієнт смертності сягнув 18,5%, що призвело до від'ємного приросту населення на рівні -11,2%. Окрім природного приросту, на динаміку чисельності населення нашої країни суттєво впливає міграція. За

період з 1991 по 2008 рік до країни прибуло понад 2,2 мільйона осіб з країн колишнього СРСР, а виїхало – близько 2 мільйонів. Таким чином, міграційний приріст за цей часовий проміжок склав близько 250 тисяч осіб.

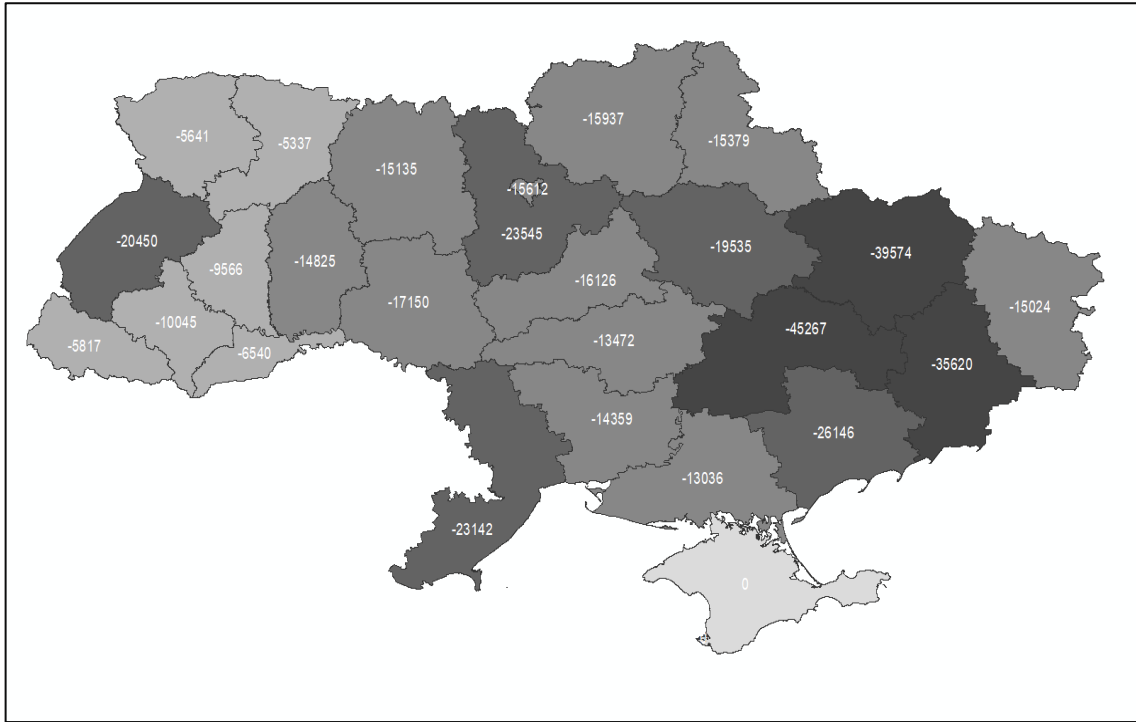

Рис. 3.4. Природний приріст (скорочення) чисельності населення по регіонах у 2021 році [45]

Однак цей показник не відображає реальну картину міграційних процесів, оскільки не враховує нелегальну і тимчасову міграцію. За даними Всесвітньої книги фактів ЦРУ, у 2020 році міграційний баланс України становив -0,8 на 1000 населення [43], що свідчить про перевагу виїзду за кордон над в'їздом. Таким чином, аналіз кумулятивного приросту населення України за період від 1991 по 2021 рік показує, що Україна переживає глибоку демографічну кризу, яка характеризується високою смертністю, низькою народжуваністю та негативним міграційним сальдо. Це створює серйозні загрози для соціально-економічного розвитку країни та потребує ефективної соціально-демографічної політики.

3.1.3. Прогнози стосовно тенденцій міського розвитку. Позитивними явищами урбанізації останніх десятиліть є зростання населення окремих міст: передмістя Києва; обласні центри Західного регіону (крім Львова); міста з атомними електростанціями (Вараш, Нетішин, Енергодар, Южноукраїнськ, Славутич); портові міста (Чорноморськ, Южне); центри малоурбанізованих територій, де продовжується значна міграція сільського населення (Кам'янець-Подільський, Вінниця, Біла Церква та ін.); деякі промислові міста (Новодністровськ, Ладижин). Сьогодні відбувається формування нових підходів до вирішення проблем урбанізації в Україні.

Україні потрібна цілеспрямована національна політика розвитку міської мережі, метою якої має бути відновлення балансу в національній ієрархічній міській системі, а саме перетворення великих міст за рахунок зростання їх економічного потенціалу на центри національного та міжнародного розвитку; зміцнення регіональних центрів як центрів економічного розвитку регіонів; зростання ролі середніх і малих міст у внутрішньорегіональному просторі. Міський розвиток спирається на створення процесу децентралізації регіонального та місцевого управління.

На сході України присутня велика кількість міських агломерацій, але, не зважаючи на це, агломерації західних регіонів та київська розвиваються швидше. Одним з головних факторів, який впливає на різний розвиток міських агломерацій в Україні – це економічна ситуація в країні та регіонах. Західна та центральна Україна, де знаходяться Львівська, Чернівецька, Вінницька, Івано-Франківська, Київська та інші агломерації, мають більш різноманітну економіку, яка сприяє створенню нових робочих місць, приваблює інвестиції, сприяє розвитку інфраструктури та підвищенню якості життя населення. На Сході України переважає промислова економіка, яка залежить від видобутку та переробки вугілля, залізної руди, металургії та хімії. Ці галузі зазнали значного занепаду в період з 1991 по 2021 рік через кризу, конкуренцію, забруднення довкілля, втрату ринків збуту, конфлікт на Донбасі та інші проблеми. Це

призвело до зменшення населення, зростання бідності, занепаду соціальної сфери та інфраструктури в цих агломераціях.

Іншим важливим фактором є роль районного планування міст та агломерацій, яке визначає їхню територіальну організацію, функціональну структуру, транспортну доступність, екологічну безпеку та інші аспекти. Сучасні українські міста відображають вплив минулої епохи, коли організація міського життя визначалася потребами соціалістичного виробничого комплексу. Це привело до концентрації великих промислових підприємств у великих містах, що суттєво навантажило екологічну ситуацію та спричинило відтік робочої сили із менших населених пунктів. Значна кількість малих міст зазнає величезних труднощів через односторонню спеціалізацію підприємств, недостатнє завантаження їхніх потужностей, фінансові проблеми, слабкість сфери послуг та поганий стан дорожньої інфраструктури. Багато малих міст України охарактеризовані як депресивні. Західна та центральна Україна мають більш ефективну та сучасну систему планування міст і агломерацій, яка базується на принципах сталого розвитку, інтеграції, децентралізації та громадської участі. На Сході України планування міст і агломерацій залишається застарілим та недостатнім, не враховуючи сучасні виклики й потреби населення. Це призводить до хаотичного та неконтрольованого розширення міст, втрати ідентичності та привабливості, зниження конкурентоспроможності та якості життя.

Одним із стратегічних пріоритетів розвитку України є формування збалансованої міської мережі. Україні необхідно відмовитися від екстенсивної урбанізації. З іншого боку, включення України в процеси глобалізації, формування постіндустріальних сегментів в українській економіці забезпечує безумовну монополію мегаполісів як центрів базування та розвитку науки і техніки. Шанс стати майданчиком для розвитку нових високотехнологічних компаній мають отримати не лише мегаполіси, а й інші регіональні центри, які

здатні запропонувати привабливий інвестиційний клімат та належний рівень розвитку інфраструктури і якості робочої сили.

3.2. Наслідки російської агресії на урбанізаційні процеси України

3.2.1. Які наслідки війни на сході та анексія Криму для України. Внаслідок російської агресії Україна зазнала значних демографічних втрат на Сході. Через війну з Донбасу виїхало 2,3 мільйона жителів, з яких майже мільйон залишили Україну. З окупованих Донбасу та Криму втекло та роз'їхалося по Україні майже 1,3 мільйона людей. Відбулося зменшення чисельності міського населення на Донбасі через загибель, втечу, евакуацію та зниження народжуваності. За даними Державної служби статистики, населення Донецької області зменшилося з 4,3 мільйонів у 2013 році [47] до 3,1 мільйона у 2020 році [46], а населення Луганської області – з 2,2 мільйонів [47] до 1,4 мільйона [46]. Особливо сильно зменшилося населення міст, які найбільше постраждали від війни, такі як Донецьк, Луганськ, Горлівка, Макіївка, Слов'янськ, Краматорськ. Чисельність міського населення Криму на 1.01.2013 року становила 1 233 135 осіб. Збільшується смертність населення через зниження соціальних стандартів і народжуваності.

Відбулось зупинення розвитку міської інфраструктури, промисловості, житла, освіти, культури та інших сфер життєдіяльності на окупованих регіонах. Війна призвела до знищення або пошкодження багатьох об'єктів міського середовища, таких як дороги, мости, школи, лікарні, заводи, шахти, торгові центри, музеї, пам'ятники тощо. Також війна призвела до порушення економічних, соціальних, культурних та інформаційних зв'язків між містами на Донбасі й іншими регіонами України.

Промисловість Донбасу на окупованих Росією територіях після 2014 року зазнала значних втрат і занепаду. За даними експертів, промислове виробництво в Донецькій і Луганській областях впало на 60 і 85 відсотків відповідно. Найбільше постраждала вугільна галузь, яка була основною

галуззю економіки цих регіонів. За даними ООН, з 2014 року закрилися понад 100 шахт, а виробництво вугілля скоротилося в 10 разів. Багато шахтарів покинули окуповані території або перейшли на інші види діяльності. Залишившись без роботи, деякі шахтарі стали брати участь у війні на боці сепаратистів або Росії.

Металургійна і машинобудівна галузі також зазнали серйозного збитку. За даними ОБСЄ, з 2014 року виробництво сталі в Донецькій області зменшилося на 43%, а в Луганській - на 64%. Однією з причин цього є їх відсікання від українських постачальників сировини і споживачів продукції. Більшість металургійних заводів на окупованих територіях були частиною українських холдингів, які втратили контроль над ними. Деякі з них були націоналізовані сепаратистами. Також під виглядом евакуації Росія перевозила до себе частину обладнання та технологій з заводів Донбасу [37]. Це призвело до знищення місцевої промислової бази та втрати робочих місць. Промисловість Донбасу на окупованих Росією територіях після 2014 року перетворилася на руїни, які не можуть задовольнити потреби місцевого населення, а тим більше конкурувати на світовому ринку через міжнародну ізоляцію.

3.2.2. Наслідки повномасштабного російського вторгнення.

Повномасштабне російське вторгнення 2022 року призвело до значних змін в урбанізаційних процесах України. З одного боку, внаслідок військових дій, багато міст і селищ постраждали від руйнування, забруднення, підтоплення, відключення енергопостачання та інших негативних наслідків. З іншого, війна спричинила масову міграцію населення з окупованих територій до інших регіонів України, що збільшило навантаження на інфраструктуру, житловий фонд, соціальні послуги та екологію великих міст. Велика частина населення взагалі виїхала за межі України. Інформація про кількість українських біженців

відрізняється, залежно від джерела. В ООН говорять, що кількість біженців станом на серпень 2023 року складає 6,2 мільйонів осіб [65].

Багато українських промислових підприємств та підприємців були змушені переміститися до інших регіонів країни, через втрату контролю над частиною території, щоб продовжити свою діяльність. Кількість активних підприємств в Україні за часи війни зменшилася. Для підтримки переміщених підприємств та підприємців, уряд України запустив державну програму релокації, яка передбачала надання фінансової, логістичної та правової допомоги. За цією програмою, підприємства могли отримати компенсацію витрат на перевезення обладнання, оренду приміщень, зарплату працівників, податки та інші витрати, пов'язані з релокацією. Крім того, підприємства могли скористатися безкоштовними вантажівками та залізничними вагонами, які були надані державою, а також отримати консультації з питань реєстрації, ліцензування, сертифікації та інших адміністративних процедур. За даними Ощадбанку, одного з найбільших кредиторів переміщених підприємств, за час дії цієї програми, 772 підприємства переїхали до інших регіонів України, з них 14 переїздів були профінансовані самим банком. Найбільше підприємств переїхали з Донецької та Луганської областей, де тривають бойові дії, до Київської, Харківської, Дніпропетровської, Запорізької та Одеської областей, де є наявна інфраструктура та ринки збуту. Серед переміщених підприємств були такі великі компанії, як «Інтерпайп», «Метінвест», «Укрзалізниця», «Укроборонпром», «Укрнафта», «Укргазвидобування» та інші. Одним з прикладів успішної релокації є запорізьке підприємство із виробництва автомобільних глушників «Босал Україна». Після початку повномасштабного вторгнення воно переїхало до Кам'янця-Подільського і вже відновило своє виробництво на 80% [45].

Станом на 13 квітня 2023 року кількість індустріальних парків в Україні збільшилася на 63. Нові парки були побудовані у Закарпатті та Вінницькій

області. Також українськи уряд має наміри реалізувати нові індустріальні парки у 2024 році [45].

3.3. Стратегії розвитку міст в контексті сталої урбанізації

3.3.1. Заходи для збільшення кількості населення. Стратегії розвитку українських міст у контексті сталої урбанізації спрямовані на вирішення численних проблем, що стосуються якості життя, ефективності управління та збалансованого розвитку міських територій.

Одна з головних проблем сучасної України – це зниження природного приросту населення. Якщо скористатись даними Державної служби статистики, то можна почити, що природний приріст населення в Україні у 2020 році склав -5,2 %. Це вказує на зменшення населення нашої країни через переважання смертності над народжуваністю. Цей показник є одним із найнижчих в Європі. Одним із можливих рішень є стимулювання народжуваності за допомогою матеріальної допомоги, але дана практика не є досить ефективною. Прикладом застосування цієї політики є Польща.

Однією з форм допомоги при народженні дитини в Польщі є так зване «бечікове», яке виплачується одноразово в розмірі 1000 злотих (близько 7000 гривень) на одну дитину. Іншою формою допомоги є програма «Родина 500+», яка передбачає щомісячну виплату 500 злотих (близько 3500 гривень) на другу та всіх наступних дітей до 18 років. Ця програма започаткована у 2016 році з метою підтримки багатодітних сімей та стимулювання народжуваності [15]. За оцінками експертів, такі заходи трохи допомоги при народженні дитини та мали позитивний вплив на демографічну ситуацію, але все ще не достатній для забезпечення заміщення поколінь. Важливою проблемою на сьогодні для Польщі є висока еміграція молодих людей за кордон, так само як і в Україні, яка зменшує потенціал народжуваності.

Тому якщо не вийде в достатній мірі підвищити народжуваність, то можна спробувати залучати мігрантів та спробувати повернути громадян, які

емігрували з нашої країни за допомогою створення сприятливих умов для працевлаштування, навчання, житла, інтеграції та адаптації в українському суспільстві. Такі заходи можна буде проводити після проведення в Україні судової реформи за європейськими стандартами.

3.3.2. Транспортна інфраструктура. Сучасні міста потребують розвинутої інфраструктури, яка включає в себе якісні дорожні мережі, системи енергопостачання і водопостачання.

Зменшення заторів на дорогах України є актуальним завданням, яке вимагає комплексного підходу та інноваційних рішень. На 2022 рік за даними нідерландської компанії TomTom, Київ посідає 12-те місце в світі за кількістю заторів, інші міста України також страждають від перевантаження транспортної мережі. Одеса посіла 18-те місце в цьому рейтингу, Харків – 29-те, а Дніпро – 47-ме [17].

Прикладом для України у вирішенні цієї проблеми може стати Японія. Вона є однією з країн, яка успішно бореться з проблемою заторів на дорогах. Смертність на дорогах Японії нижча, ніж у більшості країн світу. Країна використовує різні способи для зменшення заторів, такі як:

- Розвиток громадського транспорту, зокрема швидкісних поїздів, метро, автобусів і трамваїв, які забезпечують комфортне, доступне та ефективне пересування пасажирів. У 2019 році 29,6 % населення Японії користувалося громадським транспортом для щоденних поїздок, тоді як лише 13,8 % використовували приватні автомобілі [52].

- Запровадження плати за в'їзд до центру міста, яка стимулює водіїв обмежувати використання автомобілів у години пік та переходити на альтернативні види транспорту. За даними, у 2003 році Токіо ввело плату за в'їзд до центральної зони міста в розмірі 1000 єн (близько 250 гривень) для легкових автомобілів та 500 єн (близько 125 гривень) для мотоциклів. Це

призвело до зменшення трафіку на 15 % та збільшення швидкості руху на 11 % і зменшення заторів у центрі.

Треба збільшити обсяги фінансування дорожнього господарства із державного бюджету, а також залучати приватні інвестиції та кредити міжнародних фінансових організацій. У 2019 році на відновлення доріг було спрямовано 34,8 мільярди гривень, що становить лише 1,1% ВВП України. Для досягнення європейських стандартів необхідно збільшити витрати до 3-4%.

Україні потрібно провести реформи залізничного транспорту, зокрема допустити приватних перевізників до роботи на залізничних коліях загального користування, що підвищить конкуренцію та якість послуг в цілому. Також необхідно модернізувати локомотивний і вагонний парк, покращити інфраструктуру станцій та переїздів, забезпечити безпеку руху й енергоефективність залізниць.

3.3.3. Екологічні реформи. Сучасний стан екології України є дуже серйозною проблемою, яка вимагає негайних заходів для її вирішення. За даними Всесвітнього банку, Україна є однією з найбільш забруднених країн світу, що негативно впливає на здоров'я населення, економіку та природні ресурси.

Україна має високу концентрацію екологічно небезпечних виробництв, таких як металургія, хімія, енергетика, гірничодобувна промисловість тощо. Ці галузі використовують застарілі та енергоємні технології, що призводять до великих викидів шкідливих речовин у повітря, воду та ґрунт. Більшість промислових підприємств не має належних очисних споруд або не дотримується екологічних норм. За даними Міністерства екології та природних ресурсів України, у 2020 році лише 28% промислових підприємств виконували вимоги з охорони навколишнього середовища.

Україна є однією з найбільших аграрних країн світу, що виробляє значну частину світового врожаю. Однак сільське господарство також є джерелом

забруднення навколишнього середовища через надмірне використання пестицидів, гербіцидів, мінеральних добрив, антибіотиків та інших хімічних речовин. Ці речовини потрапляють у ґрунт, воду, повітря, продукти харчування та організми людей і тварин, спричиняючи різні захворювання, алергії, імунні порушення й генетичні мутації. Крім того, сільське господарство сприяє ерозії ґрунтів, виснаженню родючості, втраті біорізноманіття, зміні клімату та іншим негативним наслідкам.

Україна є країною, яка найбільше постраждала від аварії на Чорнобильській атомній електростанції, яка сталася 26 квітня 1986 року. Внаслідок вибуху реактора було викинуто в атмосферу велику кількість радіоактивних речовин, які рознесло вітром по території України та її сусідів. Найбільше забруднення отримала так звана зона відчуження, яка охоплює 30-кілометровий радіус навколо АЕС. У цій зоні було евакуйовано близько 135 тисяч осіб, а їхні населені пункти було знищено або залишено під наглядом. Зона відчуження залишається небезпечною для життя людей і тварин, а її очищення від радіації може зайняти сотні років. Крім того, Чорнобильська катастрофа спричинила серйозні медичні, соціальні, економічні та психологічні проблеми для мільйонів людей, які живуть у забруднених регіонах або брали участь у ліквідації наслідків аварії.

Україні необхідно провести реформування економіки й промисловості з метою зменшення енергоємності, матеріаломісткості та забруднюючих викидів. Це включає модернізацію технологій та обладнання, впровадження енергозберігаючих та екологічно безпечних рішень, розвиток відновлюваних джерел енергії, переробку та утилізацію відходів, створення ефективних систем очищення та контролю за забрудненням.

Треба провести зміцнення правового та економічного механізму природокористування й охорони довкілля. Це включає підвищення відповідальності за порушення екологічних норм та запровадження принципу «забруднювач платить»

Ще однією сферою екологічних реформ, які необхідно провести Україні для покращення міської інфраструктури є сфера управління відходами. Треба проводити заходи із запобігання виникнення відходів, проводити їх збір, сортування, переробку, утилізацію та захоронення. Такі реформи сприятимуть зменшенню забруднення ґрунтів, повітря, води та зменшенню споживання природних ресурсів. Прикладом таких реформ є Польща, яка з 2013 року впровадила систему селективного збору відходів, що дозволило збільшити рівень їх переробки з 13% до 60% [32]. Реформа у сфері енергоефективності передбачає модернізацію тепло-, водо-, електропостачання, освітлення з метою зниження споживання енергії та викидів парникових газів. Така реформа сприятиме підвищенню якості життя мешканців, зменшенню залежності від імпорту енергоносіїв, збільшенню конкурентоспроможності міст. Прикладом такої реформи є Румунія, яка з 2007 року реалізує проект «Енергоефективні міста», що охоплює 39 міст і передбачає модернізацію будівель, встановлення «розумних» лічильників й використання відновлюваних джерел енергії [46].

3.3.4. Соціальна інфраструктура. Стан соціальної інфраструктури є однією з найважливіших проблем, яка впливає на якість життя, розвиток людського потенціалу та економічну конкурентоспроможність нашої країни. Соціальна інфраструктура охоплює такі сфери, як освіта, охорона здоров'я, житлово-комунальне господарство, пасажирський транспорт, культурно-розважальна інфраструктура, побутове обслуговування тощо.

Стан соціальної інфраструктури сільських територій в Україні дуже часто є близьким до критичного. Трохи покращити стан соціальної інфраструктури вдалося після впровадження в Україні реформи з «децентралізації» влади, яка зменшила вплив центру на розподіл фінансів у регіонах, але цього все ще недостатньо. Серед основних проблем вказуються низький рівень соціальних гарантій селян, недостатнє фінансування і занепад об'єктів соціальної інфраструктури, низька якість освітніх, медичних, культурних та інших послуг,

відсутність ефективних механізмів співпраці між державою, місцевим самоврядуванням та приватним сектором у розвитку соціальної інфраструктури сіл. Соціальна інфраструктура потребує модернізації, оновлення та розширення, але стикається з недостатнім рівнем фінансування, корупцією та неефективним управлінням.

Прикладом реформи соціальної інфраструктури, може стати приклад Німеччини [36]. Вона є однією з найбільш соціально розвинутих країн світу, яка має високий рівень соціального захисту, якості життя та соціальної солідарності. Реформа системи охорони здоров'я була започаткована у 2007 році. Ця реформа мала на меті зменшити дефіцит фондів страхування, підвищити конкуренцію між страховиками, покращити якість медичних послуг, збільшити прозорість та відповідальність у секторі охорони здоров'я, а також забезпечити універсальне покриття населення медичним страхуванням. До основних заходів реформи належали: запровадження обов'язкового страхування для всіх громадян, які не мають іншого виду страхування; зміцнення ролі сімейних лікарів як координаторів медичної допомоги; впровадження нових стандартів якості та контролю за якістю медичних послуг; стимулювання запровадження електронних медичних карток та рецептів; збільшення фінансування профілактичних та просвітницьких програм. Реформа системи охорони здоров'я у Німеччині призвела до позитивних результатів, таких як: зниження дефіциту фондів страхування; збільшення кількості застрахованих осіб; покращення доступності та якості медичних послуг; зростання задоволеності пацієнтів. Ще можна запозичити досвід Нідерландів. Вони мають одну з найкращих систем охорони здоров'я у світі, і їхній досвід реформування може бути цінним для України. Можна впровадити систему загального медичного страхування, вільного вибору лікаря, конкуренції та акцент на первинній медичній допомозі – все це може допомогти покращити якість та доступність медичної допомоги в Україні.

Для вирішення цих проблем потрібно розробляти та реалізовувати стратегії розвитку міст, які будуть враховувати національні й міжнародні пріоритети сталого розвитку, комплексний аналіз потреб та можливостей міських територій, використання інноваційних технологій і практик, залучення громадськості й зацікавлених сторін, співпрацю між різними рівнями влади та секторами економіки. Також потрібно адаптуватися до змін клімату, запобігати та ліквідовувати наслідки стихійних лих, підвищувати стійкість міст та громад до надзвичайних ситуацій.

ВИСНОВКИ

Урбанізаційні процеси в Україні доіндустріальної епохи відіграли вирішальну роль у формуванні соціально-економічного та культурного ландшафту країни. Проведене дослідження дозволило виявити ключові етапи розвитку українських міст, їхнє значення у політичному та економічному житті, а також вплив природних та географічних факторів на формування міст на певних територіях. Урбанізаційні процеси в Україні доіндустріальної епохи заклали фундамент для подальшого розвитку міських центрів у період індустріалізації. Дослідження цього періоду дозволяє краще зрозуміти витоки сучасних урбаністичних тенденцій та викликів, з якими стикаються міста сьогодні.

В ході аналізу урбанізаційних процесів України за радянської епохи було виявлено значний вплив політичних, економічних та соціокультурних чинників на розвиток міських територій в цей період. Відбувся керований перехід від сільськогосподарської до індустріальної моделі урбанізації. Аналіз показав, що радянський період суттєво вплинув на простір та функціонування міських областей України.

Урбанізаційні процеси в епоху незалежності набули нових рис і тенденцій. Було виявлено, що політичні трансформації, які відбулись із переходом від планової до ринкової економіки доволі сильно вплинули на розвиток міських територій в Україні. Відбулися зміни в структурі української економіки, особливо збільшився ринок послуг, а також змінилася соціальна сфера. Був проаналізований вплив російської агресії на ті території, які постраждали від бойових дій та на міста, які знаходяться під окупацією. А також були запропоновані стратегії розвитку українських міст в контексті сталої урбанізації. Загалом епоха незалежності мала значний вплив на розбудову й розвиток міських центрів.

В цілому, проведений ретроспективний аналіз урбанізаційних процесів на території України підтвердив складність та мінливість факторів, що впливають

на розвиток міських просторів протягом цих двох історичних періодів. Отримані результати свідчать про необхідність подальших досліджень для більш глибокого розуміння та аналізу впливу урбанізаційних процесів на формування сучасної української соціально-економічної парадигми. Насамкінець, важливим є подальший внесок у вивчення взаємозв'язку між урбанізацією та загальнонаціональним розвитком України для ефективного планування та реалізації стратегічних кроків у міському розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архітектура Київської Русі: міста і будівлі [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11723/>
2. Байрох П. Міста та економічний розвиток. Від зорі історії до наших днів. Чикаго: видавництво університету Чикаго. – 1988. – 67, 271, 282 с.
3. Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення – Київ 2011 – 134-143,
4. Верменич Я. В. Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії – Київ. – 258-259, 263-264 с.
5. Веселова О. М. (2006). Післявоєнна трагедія: голод 1946-1947 рр. в Україні. Український історичний журнал: 98–124 с.
6. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ – 2008 – 35-41 с.
7. Вивчення захоплюючої історії України XIX століття [англ] [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://19thcentury.us/19th-century-ukraine/>
8. Гаврилюк О. К. Диференціальна та недиференціальна урбанізація в Україні у радянську та пост-радянську еру: Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Харків 142 с.
9. Головні міста Козацької доби – історія гетьманських столиць України [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://discover.ua/inspiration/holovni-mista-kozatskoyi-doby-istoriya-hetmanskykh-stolyts>
10. Голод 1946-1947 рр. в Україні [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://naurok.com.ua/lekciya-golod-1946-1947-rr-v-ukra-ni-261997.html>
11. Даниленко В. М., Верменич Я. В. та інші. «Українізація» 1920-30-х років: передумови, здобутки, уроки / За ред. В. А. Смолія. Київ, 2003. – 26 с.
12. Демографічний щорічник Населення України за 2021 рік – 14 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2022/zb_nasel%20_2021.pdf

13. Демографічні втрати України в першій половині 20 ст. [Електронний ресурс] - Режим доступу: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Demografichni_vtraty_v_Ukr

14. Дніпровський індустріальний регіон [англ] [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CD%5CN%5CDniproIndustrialRegion.htm>

15. Допомога при народженні дитини у Польщі: хто і як може отримати [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://spilnoinpl.org/article/yak-oformyty-vyplaty-na-novonarodzhenu-dytynu-v-polshchi>

16. Дубестер Г. Й. (1948). «УРСР: Перепис 1926 р.». Національні переписи населення та статистика життєдіяльності в Європі, 1918–1939 рр.: анотована бібліографія з доповненням за 1940–1948 рр. США: Gale Research Company [англ] 197-204 с.

17. Економічна правда. Київ посів 3-тє місце в Європі за рівнем заторів [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/news/2020/01/29/656420/>

18. Заставний Ф. Д. ГЕОГРАФІЯ УКРАЇНИ (1994) – 124-135 с.

19. Internet Encyclopedia of Ukraine. Kharkiv [англ] [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CK%5CH%5CKharkiv.htm>

20. Internet Encyclopedia of Ukraine. Lviv [англ] [Електронний ресурс] - Режим доступу:

<https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CL%5CV%5CLviv.htm>

21. Internet Encyclopedia of Ukraine. Rivne [англ] [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CR%5CI%5CRivne.htm>

22. Історія Запоріжжя [англ] [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://ukraine.ua/regions-of-ukraine/zaporizhzhia/>

23. Історія та становлення Одещини [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://archive.od.gov.ua/vystavky-on-lajn/istoriya-ta-stanovlennya-odeshhyny/>

24. Історія України: Навчальний посібник. Грецькі міста-колонії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-2692.html>

25. Камінська Т. М. Уроки зарубіжних країн для реформування охорони здоров'я в Україні.

26. Кількість, розміщення і природний рух населення [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://geomap.com.ua/uk-g9/903.html>

27. Константінова В. М. Специфіка Містобудування Південної України Другої Половини XIX – Початку XX ст. 60-62 с.

28. Кларк, П. Європейські міста: 400-2000. Видавництво університету Оксфорд [англ] – 2009. – 266 с.

29. Кузіна К. В. Особливості урбанізаційних процесів у Донбасі в 50-80-х рр. XX ст. (2006) – 69-73 с.

30. Ліс, А. та Ліс, Л. Х. Міста та становлення сучасної Європи, 1750-1914. Нью-Йорк: видавництво Кембріджського університету [англ] – 2007 – 123, 143 с.

31. Міжнародне становище Російської імперії. Кримська війна й реформи 1850-1870-х рр. [Електронний ресурс] - Режим доступу:

<https://www.historyua.com/2018/10/15/mizhnarodne-stanovyshhe-rosijskoyi-imperiyi-krymska-vijna-j-reformy-1850-1870-h-rr/>

32. Міжнародний досвід: культура поводження зі сміттям у Польщі [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://solvetpv.lviv.ua/mizhnarodnyj-dosvid-kultura-povodzhennya-iz-smittyam-u-polshhi/>

33. Мінфін. Чисельність населення України з 1990 по 2022 рр. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://index.minfin.com.ua/ua/reference/people/1991/>

34. Населення у губерніях, повітах, містах Російської імперії за переписом 1897 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://web.archive.org/web/20131202221311/http://demoscope.ru/weekly/ssp/rus_gub_97.php?reg=8

35. Національний склад УРСР (за даними перепису населення СРСР 1959 року) [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://likbez.org.ua/ua/census-data-for-the-ussr-in-1959.html>

36. Обов'язкове медичне страхування в Німеччині [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://ukrainianingermany.de/uk/health-insurance-in-germany-uk/>

37. Перелік підприємств, вивезених з окупованої території України до Росії [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://www.wikiwand.com/uk/%D0%9F%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D1%96%D0%BA_%D0%BF%D1%96%D0%B4%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%94%D0%BC%D1%81%D1%82%D0%B2,_%D0%B2%D0%B8%D0%B2%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%B7_%D0%BE%D0%BA%D1%83%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%97_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D1%97

38. Зінкіна Ю., Ільїн І., Коротаєв А. Перехід до урбанізації XIX століття в Першому світі [англ] – 166-167 с.
39. Післявоєнна відбудова та розвиток України в 1945-1950-их рр. [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://naurok.com.ua/pislyavoenna-vidbudova-ta-rozvitok-ukra-ni-v-1945-1950-ih-rr-48930.html>
40. Процес форсованої індустріалізації в Україні [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://histua.com/knigi/aktualni-problemi-istorii-ukraini/proces-forsovanoj-industrializacii-v-ukraini>
41. Природний приріст (скорочення) чисельності населення за статтю та типом місцевості у 1991-2020 роках. 146 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/06/zb_prn_2020.pdf
42. Родріг Джей-Пі. Географія транспортних систем.— Видання четверте. – 2017 – 440 с.
43. Рудень В. В. Своєрідність природного руху населення України в 1991–2021 роках як індикатор процесу відновлення людського ресурсу для економіки та збройних сил України Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, м. Львів, Україна – 1-4 с.
44. Результати Всесоюзних переписів населення СРСР 1926, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989 років [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20010930093838/http://demoscope.ru/weekly/pril.php>
45. Результати релокації: що відбувається з українською промисловістю на початку осені [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://thepage.ua/ua/economy/stan-ukrayinskoyi-promislovosti-u-veresni-2023-roku>
46. Румунія - Комерційний путівник по країні [англ] [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://www.trade.gov/country-commercial-guides/romania-energy>
47. Скубицька Ю. В. Харківський конструктивізм і політика перетворення людини в Радянському Союзі 1920-х років. 27-30 с.

48. Соціальні реформи за правління М. Хрущова [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://ppt-online.org/617261>
49. Струкевич О. К. Історія України – 107-109 с.
50. Сучасні проблеми урбанізації в контексті національної безпеки України». Аналітична записка [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/nacionalna-bezpeka/suchasni-problemi-urbanizacii-v-konteksti-nacionalnoi-bezpeki>
51. Територіальні зміни в Україні після Другої світової війни [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://subj.ukr-lit.com/istoriya-ukra%D1%97ni-svitlichna-v-v-teritorialni-zmini-v-ukra%D1%97ni-pislya-drugo%D1%97-svitovo%D1%97-vijni/>
52. Транспортна система Японії [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://ua-referat.com/%D0%A2%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D0%AF%D0%BF%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%97
53. Урбанізаційні процеси в Україні 1989-2013. Звіт Світового банку [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://mistosite.org.ua/uk/articles/urbanizatsiini-protsesy-v-ukraini-1989-2013-zvit-svitovoho-banku>
54. Урбанізація за планом [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://tyzhden.ua/urbanizatsiia-za-planom-2/>
55. Урбанізація і урбаністика [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://studfile.net/preview/6762039/>
56. Форсована індустріалізація. Насильницька колективізація. Голодомор 1932–1933 рр. - [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.miyklas.com.ua/p/istoriya/10-klas/vstanovlennia-i-utverdzhennia-komunistichnogo-totalitarnogo-rezhimu-v-uk_-351870/forsovana-industrializatciia-

nasilnitcka-kolektivizatciia-golodomor-1932_-353654/re-a9226eb3-4c69-440e-8762-2965eeee3cb8

57. Частка міського населення УРСР (перепис 1926) [Електронний ресурс] - Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0_%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Urbanization1926ua.PNG

58. Частка міського населення України по областях (2019) [Електронний ресурс] - Режим доступу: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_%D0%BF%D0%BE_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8F%D1%85_\(2019\).png](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%86%D0%B5%D1%81%D0%B8_%D0%B2_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96#/media/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:%D0%A7%D0%B0%D1%81%D1%82%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8_%D0%BF%D0%BE_%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8F%D1%85_(2019).png)

59. Чисельність населення (за оцінкою) на 1 квітня 2020 року та середня чисельність у січні-березні 2020 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2020/ds/kn/kn_u/kn0320_u.html

60. Чисельність населення на 1 січня 2014 року та середня чисельність за 2013 рік [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2014/ds/kn/kn_u/kn0114_u.html

61. Шабельніков В. І. Область у системі адміністративно-територіального поділу УРСР у 30-ті роки XX ст. – 47-50 с.

62. Шульц, С. К. 1989. Побудова міської культури: американські міста та міське планування, 1800-1920. – 112, 164 с.
63. Щербак Н. А. Реформування органів місцевого управління на Українських землях Російської імперії у XVIII - на початку XIX ст. – 187-194 с.
64. Як промислова революція сприяла зростанню міст [англ] [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.history.com/news/industrial-revolution-cities>
65. Яка кількість біженців з України зі статусом тимчасового захисту [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://interfax.com.ua/news/economic/940426.html>
66. Яка кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://web.archive.org/web/20240306185055/http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/>